

PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA IV

BRONČANO DOBA

1. JUGOISTOČNOALPSKA REGIJA

- S.Gabrovec, Uvod
 - Rano brončano doba
 - Srednje brončano doba
 - Kasno brončano doba (KPŽ)

2. JADRANSKO-ZAPADNOBALKANSKA REGIJA

- B.Čović, Uvod

RANO BRONČANO DOBA

B.Čović, Eneolitski supstrat

B.Čović, Regionalne grupe, RBD

- Istra
 - Ličko-podvelebitsko područje
 - Sj.Dalmacija s otocima zadarsko-šibenskog arhipelaga
 - Zapadna Hercegovina
 - Otoci sr.Jadrana
 - Istočna Hercegovina i Z Crna Gora
 - Prelazna zona
 - Glasinačko područje
- I.Marović & B.Čović, Cetinska kultura

SREDNJE BRONČANO DOBA

B.Čović, SBD u Istri

R.Drechsler-Bižić, SBD u Lici i Bosni

KASNO BRONČANO DOBA

Š.Batović, KBD na istočnom Jadranskom primorju

- Istarska kult. skupina
 - Liburnska
 - Dalmatska
 - Južnoprimska
- R.Drechsler-Bižić, Japodska kult.skupina
- B.Čović, Prelazna zona
- B.Čović, Glasinačka kult.grupa
- B.Čović, Srednjobosanska kult.grupa

3. PANONSKO-PODUNAVSKA REGIJA

- M.Garašanin, Uvod

RANO BRONČANO DOBA

M.Garašanin, Podunavsko-balkanski kompleks RBD

M.Garašanin, Vinkovačka grupa

M.Garašanin, Moriška/Mokrinska grupa

K.Vinski-Gasparini, Litzen keramika savsko-dravskog međuriječja

SREDNJE BRONČANO DOBA

K.Vinski-Gasparini, SBD savsko-dravskog međuriječja i Bosanske Posavine

M.Garašanin, Vatinska grupa

M.Garašanin, Dubovačko-žutobrdská grupa

D.Garašanin, Transdanubijska (južnapanonska) grupa sa inkrustiranom keramikom

D.Garašanin, Pojava kulture grobnih humaka u Bačkoj

KASNO BRONČANO DOBA

K.Vinski-Gasparini, KPŽ sa svojim grupama

- Virovitička grupa

- Grupa Zagreb

- Grupa Velika Gorica

- Grupa Dalj

- KPŽ sj.Bosne

K.Vinski-Gasparini, Ostave s područja KPŽ-a

M.Garašanin, Period polja sa urnama Vojvodine

M.Garašanin, Ostave perioda polja sa urnama u JI Panoniji i sj.Srbiji

4. CENTRALNOBALKANSKA REGIJA

M.Garašanin, Uvod

RANO BRONČANO DOBA

M.Garašanin, Grupa Belotić-Bela Crkva

M.Garašanin, Grupa Bujanj-Hum III

M.Garašanin, Armenochori (pelagonska) grupa

SREDNJE BRONČANO DOBA

M.Garašanin, Paraćinska grupa

M.Garašanin, Zapadnosrpska varijanta vatinske kulture

M.Garašanin, Bronzano doba na Kosovu

KASNO BRONČANO DOBA

M.Garašanin, Mediana grupa

M.Garašanin, Gupa Donja Brnjica-Gornja Stražava

M.Garašanin, Period polja sa urnama u Z Srbiji

M.Garašanin, Razvijeno brončano doba i prijelazni period (željezno doba I) Makedonije

D.Garašanin, Posebni nalazi na centralnobalkanskom području

I. JUGOISTOČNO-ALPSKA REGIJA (S.Gabrovec)

- prema našoj knjizi – zauzima područje Slovenije
- geografski se proteže od Tršćanskog zaljeva na Z do Panonske nizine na I; na S je omeđuju istočni masivi Alpa, a na J Kupa i Gorjanci
- značajno za sudbinu ovog prostora je njegova prohodnost i raskrsnice putova koji vode kroz njega; ova regija je neposredno povezana sa panonskim i balkanskim prostorom – a preko njih i sa sr.Europom, odnosno Malom Azijom
- zbog te prohodnosti ova regija je i sjecište kultura ali i kult.utjecaja sa I Sredozemlja (preko Balkana) i mediteranskih utjecaja sa obje strane Jadrana

VAŽNO: regija je kult.-politički ojačala kada više nije bila odjek viših kultura, nego kad je stvorila svoju vlastitu – to se dogodilo na kraju eneolitika i na početku brončanog doba sa *Ljubljanskom kulturom* (Dimitrijević je odredio kao mlađi dio Dežmanovih iskopavanja, dok stariji autori pod tim pojmom podrazumijevaju cjelokupni kompleks Dežmanovih iskopavanja).

- Lj.kult. biti će prvi samostalni izraz južnoistočno-alpske regije, dok će drugi biti tek u halštatsko doba
- Važnost kompleksa porasti će ponovno u kasno bronč.doba sa *Kulturom polja sa žarama*
- Ovu regiju su najviše istraživali Austrijanci, a pregled bronč.doba dao je S.Pahič, te treba spomenuti i W.Schmida

RANO BRONČANO DOBA (RBD)

Ljubljanska kult., kako ju je definirao Dimitrijević, traje još u rano brončano doba. On je označava kao spoj vučedolskog kompleksa i kulture zvonastih pehara (u kult. i etničkom smislu)

- posljednja faza Lj.kult. je tzv.Litzenska faza, tj. Litzenska keramika; njom određuje fazu poslije Lj.kult., a ona dokazuje i postojanje sojeničkog tipa naseobina u rano bronč.doba

Notranje Gorice, Maharski Prekop, Blatna Brezovica – slovenski arheolozi naglašavaju da ovaj tip sojeničkih naselja ima svoje korijene u alpskom facijesu lengyelske kult., tj. u kompleksu lasinjske kult. po Dimitrijeviću

- osim ovih lokalitet u RBD imamo i Ljubljansko Barje, ali i spilje kao npr. Predjama kod Postojne
- važno je reći da u ovo doba nastaju i novi lokaliteti, i to na visinskim naseljima, kao Brinjeva Gora (dokaz nam je litzenska keramika; lokalitet se sada formira i traje kroz cijelo bronč.doba, do starijeg halštatskog razdoblja)
- da Brinjeva Gora nije usamljeni primjer, pokazuje nam i slučajno otkriće litzenskog pehara iz Maribora (T.I, 4), a za vrijeme RBD u Sloveniji, njenu naseljenost dokazuju i metalni predmeti: bodež iz Pirana (T.II, 5), Domžala (T.II, 6), Tomačeva (sl.1,br.1) + neke sjekire (sl.1,br.2-5) ili sljepoočničarke iz Rifnika (sl.1., br.6)

Dakle, južnoistočnoalpska regija u razdoblju rane bronce NIJE uspjela oblikovati vlastitu kulturu, onu s vlastitim imenom. Možemo je označiti samo kao nastavak eneolitskih tradicija. Ta konstatacija iznenađuje s obzirom na značajnu ulogu koju je Ljublj.kult. odigrala pri stvaranju litzenske keramike, pa i u metalnoj produkciji, što će nam potvrditi i bodež iz Dežmanovih naseobina, te kratki mač iz Lavrice (T.I,5). Sudeći po ovome, dolazimo do zaključka da samom litzenskom keramikom ne možemo označavati samostalnu kulturu, a još manje to možemo učiniti sa pojedinim metalnim predmetima.

Zbog eneolitičkog naslijeđa (bilo da je riječ o Lj.kult. ili kasnom kompleksu lengyelske kult.) kronološke granice između konačnog eneolita i rane bronce su izbrisane. C14 još više zapliće situaciju, npr. Notranje Gorice, 2 906.pr. ili sojenička naseobina u Partima, 3 910-4000.g.pr.

NASELJA

- podaci o naseljima govore da se eneol.kult. bez ikakvog prijeloma nastavlja u RBD
- već smo spomenuli sojenička naselja, prebivališta u špiljama (u zaleđu Trsta), ali osnivaju se i nova visinska naselja tipa Bržnjeva Gora ili križna Gora

NAČIN UKOPA

- u čitavoj regiji nije otkrivena niti jedna nekropola iz RBD, po tome je situacija u ranoj bronci slična prethodnom eneol.periodu

MATERIJALNA KULTURA

Metal – bodež iz Iga (T.I., 6; ReA2 – rano bronč.doba po Reineckovoj kronologiji) i kratki mač iz Lavrice (T.I., 5; pripada najstarijem tipu mača koji poznaje sr.Europa – tip **SAUERBRUNN**; ograničen je strogo na alpsko područje, osim 2 primjerka – mač iz Gospića i Hanaua) imaju sličan ornament (pripada konceptu koji se razvio u sr.Europi)

- tako oba primjerka iz Ljubljanskog barja, bodež i kratki mač, zauzimaju značajno mjesto pri formiranju novog oružja – mača i ukazuju na važnu ulogu Lj.barja u to vrijeme (zato je šteta da ih moramo tretirati kao slučajne pojedinačne nalaze)
- ipak, poznato nam je, da moramo najstarije mačeve tražiti na egejskom području, gdje su stariji od mačeva tipa Sauerbrunn i odakle su, također, stizali u Europu. Pred kraj RBD oni su obogatili i utjecali na razvoj europskog bronč.mača s punokovinskim i jezičastim drškom, kao što pokazuju mačevi tipa **HAJDUSÁMSÓN- APA**, odnosno tip **BOIU**, u donjem Podunavlju i Karpatskom bazenu. Bez sumnje je da je mač tipa Boiu, s potpuno drugačijim ornamentom – spiralom- koji se oslanja na egejsko područje, preuzeo vodeću ulogu u razvoju europskog mača. On stoji na početku razvoja mača s jezičastim drškom tipa **SPROCKHOFF IA**, odnosno, kasnijeg tipa **NENZINGEN**, koji je u KPŽ odigrao najznačajniju ulogu dok je tip Sauerbrunn zamro i nije se više autonomno razvijao.
- Tip BOIU nije poznat u I Alpama, ali se zato javlja u Italiji kao i tip Sauerbrunn (12 primjeraka). To znači da I Alpe, u tom ranom razdoblju, u suprotnosti sa Italijom, nisu bile toliko podložne utjecajima donjeg Podunavlja.

KERAMIKA

- oblici imaju korijene u kasnoj lasinjskoj kult., a kao novost imamo izvijena ušća (sl.1., br.16, 18-19) i keramiku sličnu *unjetičkim peharima* (sl.1,br.7) + vrčevi (sl.1, br.15) koji su tipični u srednjoeuropskim nekropolama rane bronce
- ornament – litzenski (T.I, 1-4, 14-15)
- metličasta tehnika
- plastično ukrašavanje (sl.1., br.8-9, 11-14)
- zadebljani rub ušća ili na oba kraja proširenog ušća (sl.1., br.11-12,17) – to su, u stvari, degeneracije vučedolske, odnosno ljubljanske kult.

ZAKLJUČAK

Južnoistočnoalpska regija u RBD se nadovezuje na prethodne, eneolitske kulture. J tip naselja je ostao isti, kao i način pokopavanja. Sve veći značaj dobiva stočarstvo, lov slabi, a ratarstvo sačuvalo istu ulogu kao i prije.

SREDNJE BRONČANO DOBA

- naselja rane bronce se, u pravilu, više ne nastavljaju u srednju bronzcu, pa i JI alpska regija ne čini više jedinstveni kulturni prostor
- na Ljub.barju je J.Korošec datirao sojenučku naseobinu uz Šivčev Prekop, kod Preserja, u sr.broncu. Iz tog razdoblja poznati su nam brojni metalni nalazi, npr. već spomenuti kratki mač iz Lavrice i mač iz Iga
- grobom iz Vrhlike bi isto mogli dokazati život u sr.bronci (T.II,1-4)
- spilje su u to vrijeme skromnije naseljene
- u ovoj regiji u SBD formiraju se 2 različita kulturna prostora:

- zapadni (*kašteljerska kultura*)

- središnji (sr. i I Slovenija; spada u dio sr.europske *kulture grobnih*

humaka)

- za središnji kult. prostor značajna je Brinjeva gora, koju je '50-ih i '60-ih istraživao S.Pahič. Radi se o visinskom naselju koje se formira u RBD (litzenska faza), te traje kroz srednju i kasnu bronzcu, do starijeg halštata
- uz naselje su bile otkrivene i nekropole
- grobovi iz Brezja (pod naseljem Brinjeva gora) spadaju u SBD
- nizinsko naselje Donji Lakoš – kod Mure, I Slovenija
- nekropola – grobovi iz Turnišča kod Ptuja
- grob iz Vrhlike – važan!
- što se keramike tiče vodeća forma tog vremena je na Brinjevoj gori vrč sa grbom (T.I, 13; sl.5, br.9), koji zbog oblika možemo povezati sa litzenskom keramikom
- karakteristična za to vrijeme je i zdjela široko izvijenog ušća (sl.5, br.5) – te se zdjele nadovezuju na virovitičke oblike, tj. na keramiku iz Virovitice i Sirove Katalene, kojom je K.Vinski-Gasparini definirala svoju najstariju fazu KPŽ, u hrv.međuriječju (izvor ona traži u bronč.dobu sr.Podunavlja i Transdanubije)
- keramički materijal iz Donjeg Lakoša (sl.5., br.6-8, 10)

- ipak, važnije su igle, nađene na Brinjevoj gori (T.I., 10) – pripadaju Re B1 (paralele nalazimo na periferiji istočnoalpskog prostora, odnosno sr.Podunavlja), a slična je i mlađa žebličasta igla iz Donjeg Lakoša (sl.5, br.2)
- Brinjeva gora – pripada joj 5 skeletnih grobova (grobni humak), a 2 groba su imala priloge – iglu s diskoidnom glavicom (T.I., 7-9; br.7 i 8 pripadaju istom grobu i dio su ženske nošnje; muškarci su za razliku od žena nosili samo 1 iglu). Jednaku iglu nalazimo u Stični (sl.5., br.1)
- Humci – Brinjeva gora, Turnišće, Morje
- Grobovi ispod Brinjeve gore i Turnišća spadaju na početak sr.bronce Re B1, što potvrđuju igle (T.I.,7-9) koje pripadaju tipu **WETZLEINSDORF**
- ovaj tip igle najrašireniji je u srednjepodunavskoj kult.grobnih humaka, odakle se širi na istok, u karpatski i na Z u alpski prostor
- sa diskoidnom glavicom
- pripadaju Ž nošnji
- grob iz Vrhlike (T.II, 1-4) sadrži – mač, sjekiru, iglu, keramiku – sastav nalaza standardan je u grobovima srednjeeuropske kult.grobnih humaka
- mač pripada tipu **POVEGLIANO II – JOŠEVA**. Sigurno se vrhniški mač nadovezuje na podunavske primjerke, pa tamo treba i tražiti njihov izvor. Nastao je pod utjecajem mačeva iz mediteranskog prostora koji su preko Balkana stizali u Podunavlje i otud dalje u sr.Europu. Za razliku od Sauerbrunn tipa, koji po svom ornamentalnom konceptu potiče iz domaće alpske tradicije, dolazi nam sad novi tip mača iz Podunavlja, a posredno iz Mediteranskog prostora
- zbog mača bi se grob datirao u ReC, jer ostali inventar nije karakterističan
- dakle i Brinjeva gora i Vrhnik su zatvorene grobne cjeline, a sliku možemo upotpuniti i drugim nalazima:
- mač iz Iga (T.II, 8) – po obliku drška nadovezuje se na kasne Boiu mačeve (Boiu II); datacija je nesigurna – Re C-D
- mač iz Drnovog (T.II, 9) – u razvojnoj je liniji mikenskih mačeva, prototip mačevima tipa **SPROCKHOFF IB**
- mačevi iz Avebra i Žlebića (T.II, 10 i 13) – govore o afirmiranom srednjeeuropskom tipu (Sprockhoff IA, odnosno tip **ANNENHEIM**, tj.**TRAUN**); *svi pripadaju Re C – brončano doba C po Reineckeu*

KAŠTELJERSKA KULTURA (SBD)

- kašteljari u Istri – gradine – dopiru u našu regiju u zaleđu Trsta
- nazvana po tipu naselja koji ima svoje središte u Istri, a slovenska obala i njeno zaleđe su, u stvari, sj.dio tog kulturnog prostora
- kašteljere je odlično opisao C.Marchesetti (1903.), a između 2 rata glavni istraživač je bio R.Battaglia
- kašteljari – tipična visinska naselja
- G.Stacula je iskopavanjem na Slivnu i Mitrejevoj spilji (kod ušća Timava u more; dala je stratigrafiju važnu za rješavanje problema početka gradina; sloj 4 leži iznad sloja Ljublj.kult.) prvi puta pokazao da početak kašteljera oko Trsta datira u sr.broncu
- te gradine su već u bročano doba bile utvrđene

- pokapanje se vršilo u grobnim humcima koji su ležali na uzvisinama. Različitih su dimenzija, uvijek građeni od kamenja. Obično su imali po 1 skeletni grob, obložen kamenim pločama. Grob se nije nužno nalazio u sredini, sa skromnim priložima
- dakle, kašteljerska kult.pripada razdoblju srednje bronce. Gradina kao i humaka ima veći broj na jugu, te se prema sjeveru smanjuje
- iz najnižeg sloja Slivna, C14 - 1480±50
- keramika (sl.5, br.11-12) – utjecaj Istre, sj.Italiije, ali prisutna je i domaća tradicija
- karakteristične su ravne, sedlaste ručke (sl.5, br.11-14), trbušasti vrčevi sa cilindričnim vratom (br.11), zdjele sa izvijenim ušćem (sl.5, br.15 i 18)
- ukras – zadebljani obod (sl.5, br.17, 19, 20, 22)
 - otisci prstiju na obodu (sl.5, 16)
 - ornament plast.ispupčenja (T.I, 13)
- metalni fundus je skroman (u grobovima ga i nema), npr.igla s ovalnom glavicom iz Ponte S.Quirina, koja ima paralele u sj.Italiji, a datira se u Re C – D

ZAKLJUČAK

U SBD u ovoj regiji opada naseljenost, osim uz Tršćansko i Koparsko primorje. Ljubljanska kult. i njena posljednja, litzenska faza, nestaju, a veći dio Slovenije (sr. i istočna) postaju tijelom srednjeeuropske kulture grobnih humaka (što potvrđuju grobovi iz Brinjeve gore i Vrhnik). Zaleđe Trsta i Kopra uključeno je u istarsku, kašteljersku kulturu. Ta visinska naselja nastavljaju svoj život i u KBD, pa i u željezno. Ne zna se, nije istraženo dovoljno, koliko ona dopire u unutrašnjost. Tako Jialpska regija u SBD ostaje bez vlastitog kulturnog središta

KASNO BRONČANO DOBA – KULTURA POLJA SA ŽARAMA

- već u XIX.st. otkrivena je nekropola u Rušama (Podravina) i žarni grobovi u Mokronogu
- zbog slabe istraženosti bronč.doba u Sloveniji, neke su nekropole bile razmjerno mlađe (Ha B), te bliskije halštatskim grobovima
- tek '50-ih godina pod utjecajem Merhartove škole formirao se pojam Kulture polja sa žarama KPŽ, koji je tek nakon publiciranja osnovnog djela H.Müller-Karpea, opće prihvaćen
- počinje se primjenjivati i njegova kronološka podjela tog perioda u 6 stupnjeva, od kojih svaki traje po 100.g., od 1300.-700. te terminologija izražena u Reineckeovoj shemi: Br.d.D, Ha A1-2, Ha B1-3
- KPŽ u Sloveniji dijelimo u 2 grupe:
 - a) dobovsko-ruška grupa
 - b) ljubljanska grupa (naziv predložio Gabrovec)

DOBOVSKO-RUŠKA GRUPA (KPŽ/KBD)

- lokaliteti – Ruše (nekropola), Radvanje, Hajdina; Maribor, Dobova, Pobrežje (nekropole); Ptujski grad, Ormož (naselja)
- na osnovu nekropole u Rušama i Kelheimu, M.Karpe je izveo kronološku klasifikaciju mlađeg perioda KPŽ, 3 stupnja – Ha B1-3, te ga primijenio na cijelu sr.Europu
- ova grupa zauzima ravničarsko područje uz rijeke Muru, Dravu i Savu kojima se Panonska nizina usijeca u predalpski prostor
- Dobova je za sada jedini predstavnik grupe u dolini Save u Sloveniji
- U Hrvatskoj se srodne nekropole nalaze u okolici Zagreba i Velike Gorice
- Povezivanje nekropola u Podravlju i Posavlju u jednu grupu, dobovsko-rušku, izveo je F.Stare

RELATIVNA KRONOLOGIJA

- po Reineckeu – Re D, Ha A – B
- M.Karpe je na osnovu Ruša izveo mlađi period KPŽ (Ha B) dok su za stariji period uzete u obzir i Jialpske ostave
- Hrvatsko međuriječje je obradila K.Vinski-Gasparini '73.

DOBOVA

- počinje u starijem periodu (Ha A1), a predstavnik stupnja je bogat Ž GROB 289 (T.VII i VIII, 1-10). Primjer Ž nošnje: narukvica, ogrlice, F u obliku violinskog gudala
- 2.stupanj Dobove (Ha A2) najbolje je definiran iglom s lukovičastom glavicom i zadebljanim vratom (ukrašen ornamentom); to prezentiraju GROB 9 (T.VIII, 11-13) i GROB 334a (T.VIII, 14-15)
- u **Ha B1** stupnju počinju i podravska nalazišta
 - karakteristična je igla sa jajolikom glavicom ukrašena valovitom linijom koja povezuje Dobovu i podravske lokalitete (T.IX, 8; T.XI, 7); a nalazimo je daleko i na Z, ali uvijek strogo ograničenu na Ha B1
- u Ž grobovima se već javljaju naočaraste F (u pozamanterijskom stilu) – Pobrežje, GROB 127; T.X, 9; a te F će biti karakterističen za slijedeće razdoblje
- britve i noževi
- keramika je lokalne izrade, ornamentalno bogatstvo (Dobova je više povezana sa ljubljanskom, nego podravskom keramičkom produkcijom – npr. zdjelica sa ručkom (T.IX, 7; i sl.7, br.7) + (T.II, 14-17; T.IX, 7-22; T.X, 1-13)
- u **Ha B2** stupnju karakteristična je harfasta F s osmicom kod glave i noge; nastavljaju se naočaraste F (Pobrežje – T.XI, 8-23)
- narukvice u podravskim nalazištima imaju zadebljan trakast presjek (Pobrežje – T.X, 18-21). U Dobovu su izrađene od tankog trakastog lima, te su povezane sa Ljubljanskom grupom (T.IX, 2; i sl.8, br.10)
- česte su i spiralne sljepoočničarke s prepletom
- britve i noževi (T.VIII, 18; T.XI, 10)

- nastavlja se produkcija vlastitih keramičkih proizvoda
- **Ha B3** – nadovezuje se na 2 prethodna stupnja. Javljaju se dva utjecaja: tračko-kimerijski i jadransko-mediteranski
- teško je razlučiti Ha B2 i Ha B3, te se granica pretpostavlja oko 800.g.pr. (M.Karpe)
- Dobova nije doživjela ovaj stupanj

VAŽNO – u Rušama nalazimo dvopetljastu lučnu F koju inače smatramo već željeznodobnom (sl.6, br.24). F je vjerojatno utjecaj halštatske kult. na rušku grupu

- grobovi iz Ormoža otkrivaju kontakte sa tračko-kimerijskim krugom donjeg Podunavlja, i u to doba prestaje i naselje u Ormožu
- to znači da život u Ormožu lagano prestaje, jer se, s druge strane, formiraju nova naselja koja već pripadaju željeznom dobu
- u KPŽ se datira i britva (sl.6, br.25)
- novost su vrčevi s dvjema ručkama (sl.6., br.22), uvijek ornamentirani u stilu ruške grupe, a to isto vrijedi i za žare sa koničnim vratom (sl.6, br.27)
- novost iz Donjeg Podunavlja – sedlaste narukvice sa zadržanim presjekom (sl.6, 26) koje na I nalazimo sa trako-kimerijskom konjskom opremom, a i u II Alpama, u Rušama i Ormožu

NASELJA I NAČIN STANOVANJA

- visinski, na brdima (Brinjeva gora, Ptujski grad)
- nizinska, na riječnim terasama (Hajdina, Ruše, Ormož)
- povremeno i spilje (u Austriji)

ORMOŽ – mlađi period KPŽ

- **važne antro i zoomorfne figurice** (sl.6, br.18, 19, 21)
- NOVOST – žara bez vrata s plitkim rebrima (sl.6, br.28)

NAČIN POKOPA

- u cijeloj dobovsko-ruškoj grupi pokop je jedinstven – incineracija u ravnim nekropolama (u žarama)
- razlikujemo M (britve, noževi, igle) i Ž (F, ukrasi od spiralne žice, simbolični materijal; uvijek su bogatiji) grobove

LJUBLJANSKA GRUPA (KBD/KPŽ)

- najveće nalazište Mokronog – za koji se mislilo da spada u početak halštata, ali kada je Merhart oblikovao pojam KPŽ – shvatili su da ipak pripada razdoblju prije halštata
- Gabrovec predložio naziv Ljubljanska grupa zbog nekropole u Ljubljani – sa 323 groba
- Ova grupa zauzima centralni dio Slovenije, s Dolenjskom i Gorenjskom, dok područje uz rijeke Dravu i Savu pripada dobovsko-ruškoj grupi, a zaleđe Trsta s krasom – zapadnoslovenskoj grupi

- Kronološki se Lj.grupa datira u stariji stupanj KPŽ, što znači da je starija od ruške, a nastavlja se i u halštat (za razliku od ruške, koja u to doba zamire)
- Ipak Lj.grupu, oko 700.g., kada se nastavlja u halštatsko doba, više ne tretiramo kao samostalnu, nego je halštatska kult. u cjelini apsorpira
- Lj.grupa ima dva utjecaja – *istočni* dolazi iz centra KPŽ iz Podunavlja, i to preko Dobove
- *jadransko-mediteranski* koji prodiru u Lj.grupu, ali ne i do dobovsko-ruške
- to najbolje možemo vidjeti na materijalu:
 - Ljubljana Ia (sl.7, br.1-7) i Ljubljana Ib (sl.7, br.8-22)

LJUBLJANA I a – utjecaji iz centra KPŽ – igle s topuzastom glavicom, lukovičastom i spiralno uvijenom, britve i noževi (M); naočaraste i harfaste F, sljepoočničarke s prepletom, narukvice (Ž)

LJUBLJANA I b – nalazimo nešto novo, to KPŽ u dobovsko-ruškom smislu ne poznaje

- IX.st.pr. igle za M nošnju (sl.7, br.11-12) čije analogije nalazimo u Italiji (Bologna), a za Ž – sljepoočničarke s nanizanim koštanim jagodama (sl.7, br.16), te lučne, jednopetljaste F (sl.8., br.2)

LJUBLJANA II – novine se još jače afirmiraju, ali u dobovsko-rušku skupinu još ne dopiru:

- igle s klobučastom glavicom (sl.8, br.5) ili mlađa sa čunjastom glavicom (sl.8, br.4) + F sa raskucanim lukom i zapadnobalkanska F tipa Golinjevo (sl.8, br.7)
- sada imamo i nove utjecaje s istoka, ali ne iz centra KPŽ, nego utjecaji trako-kimerijskog kruga – naočarasta F koja NE PRIPADA TRADICIJI KPŽ-a!! (sl.8, br.1)
- ovu naočarastu F poznaje dobovsko-ruška grupa što znači da i oni imaju trako-kimerijske utjecaje (po M.Garašaninu)
- stupanj Ljubljane II dijelimo u stariji – II a (sl.8, 1-12) i pripada ½ VIII.st.pr., dok II b pripada 2/2 VIII.st. i željeznom dobu
- na T.XII. imamo 2 karakteristična groba iz Ljubljane:
- GROB 39 (1-12) – muško-ženski, stupanj II
- GROB 54 (13-25) – ženski, stupanj II a

NASELJA I NAČIN POKOPA

- naselja nisu poznata
- pokop s inkremacijom u ravnim nekropolama, grobovi u žarama – u Ljubljani često nalazimo žare pokrivene zdjelama (koje nisu okrenute naopako)
- u okviru ljubljanske grupe, promjena se samo događa na Dolenjskoj, gdje se najprije javljaju tumuli s grobovima s inkremacijom, a poslije gotovo isključivo s inhumacijom. Taj je prevrat u Dolenjskoj radikaln, jer se taj običaj na cijelom prostoru afirmira tek u 2/2 VII.st
- izvan ljubljanske i dobovsko-ruške grupe ostaje još i zapadnoslovenska, čiji su glavni predstavnici nekropole u Škocjanu, koje se javljaju već u X.st (njih ćemo obrađivati u idućem PJZ jer su usko vezane uz halštatskom razdoblje)

GROBOVI IZVAN GRUPA

- ne pripadaju niti jednoj grupi
- *GROB IZ KAMNIKA* (T.III, 1-3) – povezan s Viroviticom (zdjela + žara) što K.Visnki-Gasparini datira u najstariju fazu KPŽ u sj.Hrvatskoj
- *GROBOVI IZ PTUJA* (sl.6, br.4-5) – sličan Kamniku, veze s Viroviticom
- *GROBOVI S BLEDA-ŽALE* (sl.6., br.2-3, 6-7, 10) – nema paralele; žare, amfora i lonac povezani s Dobovom, a tunelasta ručka s Viroviticom

OSTAVE u Sloveniji

- Črmošnjice (T.IV)
- Jurka Vas (T.VI.)
- Hočko Pohorje (T.V)
- Tomišelj (T.III, 4-6)
- Gorenji Log (T.III, 7-12)
- Za periodizaciju ćemo koristiti Reineckeov sistem ili ga možemo izražavati u fazama od I-V po K.Vinski-Gasparini (koje je '73. prezentirala svu građu s područja sj.H.)
- U najstariji horizont ostava (Re D; faza I) spadaju: Črmošnjica, Tomišalj, Cerovac, Pušenjce. Ovaj horizont karakterizira sjekira sa zaliscima u sredini (u panonsko-podunavskom području prevladava tip šuplje sjekire) T.IV, 3; sl.6, br.12, 13
- Dragocjen je i fragment brončane posude iz Črmošnjica koji predstavlja najstariju bronč.posudu (T.IV, 1) u JI Alpama (paralelna je ostavi iz Uiora – karpatsko područje)
- Najstariji horizont KPŽ-a u Sloveniji u ostavama ima jače utjecaje istočnoalpske regije (npr.sjekira sa zaliscima iz Črmošnjica) – za koju M.Karpe kaže da je alpski tip, karakt.za područje gornjeg Posavlja i Podravlja
 - o U fazu II, stupanj Ha A1 i 2 pripadaju ostave: Hočko Pohorje & Gorenji Log (Ha A1) + Bled; Čermožiše & Jurka Vas (Ha A2)
- u Ha A1 imamo alpske utjecaje: npr.sjekira sa zaliscima (ali oni se sada pomiču prema gore) ili šuplja sjekira iz Gornjeg Loga (T.III, 12) s razvijenim ukrasom
- s druge strane imamo i brojne panonsko-podunavske elemente; npr.šuplja fasetirana sjekira sedmogradskog tipa (sl.6, br.15) iz Udje – isto i masivna lijevana narukvica (T.V, 8), varijanta sjekire kljunastog tipa (sve te pan.-pod.elemente nalazimo u ostavi Hočko Pohorje)
- Ha A2 ostave ili III faza: Čermožiše (miješaju se stariji-mač i mlađi-ukras na šupljoj sjekiri, elementi), Grabe, Jurka Vas, Hočko Pohorje
- JURKA VAS (T.VI)- isto se miješaju stariji i mlađi elementi; npr.stariji je mač tipa **BIZOVAC** (4-5), *mađarski*pijuk (2); šuplje sjekire (15-17) – svi stariji elementi su možda iz razdoblja Re D
- Pomutnju u dataciji ove ostave radi luk lučne F (9) jer se ne zna da li je bila jedno ili dvopetljasta? Također, neobična je tehnika – unutra je kvadratna žica koje je obložena brončanim lukom. Ako je bila dvopetljasta onda se vodeći oblik starohalštatske F naglo postavlja u neobjašnjivo rano razdoblje. Opće prihvaćeno mišljenje je da ova ostava pripada Ha A2 razdoblju, ali ona ipak nije njen karakt.pokazatelj

- znači, najstariji stupanj ostava (Re D, I faza) kulturno je vezana uz alpski prostor i ne poznaje podunavske, odnosno karpatske utjecaje (iznimka su Črmošnjice). Međutim za II fazu značajnija je povezanost sa sj.Hrvatskom i Podunavljem
- što se tiče mlađeg stupnja KPŽ (Ha B) položaj se bitno mijenja. Ostave faze IV (po K.V.G.) u sr. Sloveniji nema, a ona u svoju V.fazu stavlja ostave koje već sadrže trako-kimerijski materijal (npr.ostave u JI Alpama – Treffelsdorf, Seeboden, Wildon, Schönberg)
- ipak u Sloveniji za razdoblje Ha B postoje ostave, ali su drugačijeg karaktera i NISU povezane Panonijom i Podunavljem. U tom smislu obavezno treba spomenuti veliku ostavu – Škocjan/Mušja jama + ostave Veliki Otok (13 velikih masivnih čekića), Šempeter (sl.9, br.27,28) – miješaju se stari i novi elementi; vjerojatno je duže vrijeme bila aktivno mjesto

ŠKOCJANSKA/MUŠJA JAMA (Mlađi stupanj KPŽ)

- istraživao i publicirao 1913. J.Szombathy
- sadrži nevjerojatno mnogo materijala – bronč.kopljja, korice mačeva, šljemovi, noževi, F, naušnice, narukvice; 1 željezni mač
- predmeti su ležali u spilji bez ikakvog reda, bili su nasilno slomljeni, izvijeni, fragmentarno očuvani – radi se o ostavi sakralnog značenja
- evidentan je njen posve drugačiji karakter od onih što su bile ljevarske ostave (votivna)
- najstariji predmeti spadaju još u Ha A (npr.mač tipa **STÄTZLING**, sl.9, br.2) ili koplja s profiliranim rebrom; u boliku plamena (sl.9, br. 4-5), a najmlađi predmet spada u već početak starijeg željeznog doba (Ha C1) npr.šljem kalotastog tipa (sl.9, br.20) ili željezna koplja (sl.9, 7)
- škocjanski materijal je povezan sa tri prostora
- 1.) sa panonsko-podunavskom KPŽ – mač tipa Statzlin, koplja i kotlić sa križnim atašama (sl.9, 24)
-
- 2.) sa jadranskim prostorom (I obala i zapadnobalkansko područje) – mač tipa **ŠKOCJAN-VAKUF** (sl.9, 1) – takav tip mača podunavska KPŽ ne poznaje; dvodijelna F zmijolikog tipa (sl.9, 23); lučna F s dvostrukim ispupčenjem na luku (sl.9, 22) + geometrijski stil
-
- 3.) u ovu grupu ubrajamo materijal čiji je izvor u panonsko-podunavskoj KPŽ; ali u Škocjanu nastupa u izmijenjenom obliku, sličnom kao u Italiji – to su obje vrste šljemova a) zvonoliki tip & b) tip s krestom (sl.9, 21) kojima korijene nalazimo u Podunavlju, te su kasnije u samostalnom obliku već dio villanova kulture u Italiji
- škocjanski su bliži italiskim (pa po Merhartu - put je jednolinijski – iz Podunavlja prema I Alpama te Italiji
- isto takav put (Podunavlje-I Alpe-Italija) odnosio bi se i na ornament KPŽ-a (iskucani motivi točkica i ispupčenja), ali i za duhovno-simbolički svijet (motiv ptice i sunčeve lađe) – tako bi Škocjan bio posrednik između panon.-podun.prostora i Italije

- ipak taj put nije bio jednosmjernan jer u Škocjanu nalazimo i utjecaje iz Italije – npr.mačevi (sl.9; 25,26) koji su evidentno povezani s Italijom, a pri tome mislimo na mač s jezičastom drškom i okruglim donjim završetkom korice mača (br.26) koji nalazimo samo u Italiji

DUHOVNI SVIJET (općenito za Jialpsku regiju)

- privjesci – pravokutni s uvijenim stranama (T.VIII, 5-7)
- - lisnati (T.VIII, 2)
- - u obliku sunčevog kotača (T.VIII, 3)
- rasprostranjeni su do Karpata, za razliku od mjesečastih (T.VIII, 8-9) kojima paralele nalazimo samo u Z dijelu KPŽ (Ha B)
- simbol sunčeve lađe i ptice (Škocjan- šljem, sl.9, 21) simbolika je porijeklom iz Podunavlja svojstvena KPŽ (prikaz je zapravo varijanta KPŽ-a te se približava prizorima u italskoj vilanova kult.)
- zoomorfne posude iz Ljubljane (T.XII, 13-14) – podunavska tradicija, ali i grčka (askos)
- figurice (ženske) iz Maribora (sl.6, 20), Ptuja i Ormoža (sl.6, 18,19,21)

REZIME JI ALPSKE REGIJE

- dakle radi se o području sr.Slovenije
- u RBD prevladava na cijelom prostoru Ljubljanska kultura, u konačnom stupnju sa litzenskom fazom
- u SBD za koje je karakteristično opadanje naseljenosti, raspršio se ranije jedinstveni kulturni prostor. Na krajnjem Z dijelu, u zaleđu Trsta, nalazimo već visinska naselja, gradine s kašteljerskom keramikom istarskog tipa i djelomično sličnim načinom ukopa
- centralna i I Slovenija dio su južnoalpske provincije grobnih humaka najviše povezanih s kult.gr.humaka srednjeg Podunavlja. U to područje dopiru sad novi utjecaji iz Podunavlja, koji su djelomično već nosioci i istočnomediteranskih utjecaja
- u KBD se afirmira KPŽ te se gustoća naseljenosti opet povećava. Najstarije su pojave (ostave) povezane sa alpskim, tj.rubnim alpskim predjelima (Virovitica). Odmah iza njih nastupa dobovska grupa u užem smislu koja je dio panonske KPŽ. To pokazuju grobovi, ali i ostave II.faze. U taj kult.kompleks spada i najstariji horizont Ljubljane.
- Oko 1000.g. Podravlje postaje prostorom samostalne ruške grupe koja ima samostalni izraz u keramici, i koja je srodna istovremenim pojavama u srednjobosanskoj grupi, tj.starijim horizontima Podunavlja
- U to vrijeme se na zapadu formira nova zajednica koja već nagovještava željezno doba (nova pojava signficira i novu sociološku strukturu)
- Ljubljanska je grupa imala utjecaja u forimiranju buduće halštatske kulture i njen značaj je drugačiji od udjela dobovsko-ruške grupe

II. JADRANSKO-ZAPADNOBALKANSKA REGIJA (Borivoj Čović)

Ova regija obuhvaća područje koje gravitira prema Jadranskom moru, ali susjedni, središnji dio dinarske oblasti, joj također pripada

- u geografskom smislu to nije jedinstvena oblast:
 - a) Istra
 - b) ličko-podvelebitsko područje
 - c) sj.Dalmacija s otocima zadarskog i šibenskog arhipelaga
 - d) Z Hercegovina
 - e) otoci sr.jadrana
 - f) I Hercegovina i Z Crna Gora
 - g) prijelazna zona (sj.hercegovina, J i centralna Bosna)
 - h) glasilačko područje
- izuzetak čini Cetinska kultura, a ranobrončanodobne pojave biti će navedene po spomenutim geogr.cjelinama
- što se tiče ove regije u cjelosti, sa sjevera je komunicirala preko Save, a sa jugom i Apeninskim poluotokom preko Jadrana
- - od mnogobrojnih rijeka najduža je Neretva i najviše prodire u unutrašnjost
- bakrene rude u čitavoj su regiji rijetke, ograničene na relativno siromašne bakrene rude u tzv.srednjobosanskom rudogorju koje pripada sj.dijelu naše regije

ENEOLITSKI SUPSTRAT

- po Dimitrijeviću – rani eneolitik na I jadr.obali počinje sa protonakovanskom kulturom (simbioza kasnohvarske i kasnovinčanske). Na to se nadovezuje nakovanska (sa badenskim ukrasom). S kontinenta stižu lasinjski utjecaji – te predstavlja finalnu etapu eneolitika. U to se doba pojavila 'šnurkeramika stepskih elemenata'. Na kraju bi slijedio drugi kontinentalni prodor – spuštanje vučedolske populacije iz Z i centralne Bosne prema jugu, te rasprostriranje jadranskog tipa Ljubljanske kult.duž Jadrana, od Istre do Albanije. Ovaj je prodor već na granici eneolitk-brončano doba (po Dimitrijeviću Lj.kult. je trajala od oko 1850 do 1700.g.pr.)
- u Istri keramika u širem smislu pripada nakovanskoj kult. i stoji u kontaktu sa metličastom keramikom – jednom kasnoeneolitičkom pojavom koja zatim prelazi i u početak brončanog doba
- stepski elementi u regiji – vrpčasta keramika, žigosanje, urezi, kanelure, ukras prstima na obodu ili izgled 'slijepih arkada' (T.28, br.3-4)
- može se reći da postoji sinkronizam između završne faze Ljubljanske i početne faze cetinske kulture (no one nisu paralelne) – jer jadranski tip Lj.kult. raniji je od ranog brončanog doba u srednjeeuropskom smislu (A1), dok se oko početka bronč.doba cetinska kult. uveliko razvija, a Lj.iščezava
- zaključili bi da je naša regija u fazi završnog eneolita pružala izgled složenog kulturnog mozaika sa mnoštvom populacija i kultura, koje se nisu samo smjenjivale već i preplitale. Taj je supstrat bio heterogen pa je to moralo i utjecati na složen i

neujednačen razvoj ove regije, odnosno pojedinih njezinih krajeva početkom brončanog doba

REGIONALNE GRUPE RBD

ISTRA

- na prijelazu XIX./XX.st. najviše je istraživao C.Marchesetti – proučavao gradine, pećine, tumule. R.Battaglia – istraživao naselje Javorika-V.Brijuni i A.Gniris gradina Vrčin kod Vodnjana; B.Bačić – Javorika, gradine makadanj, Magornjak, tumubli u Žamnjaku, Maklavunu
- rano i srednje brončano doba Istre podijelili bi na 3 faze:
- I FAZA – prijelazna, na početku RBD ; Istra I; Re A1
- II FAZA – puni razvoj ranobrončanodobne kulture i početak SBD; Istra II; Re A2-B1
- III FAZA – predstavlja SBD; Istra III; Re B2-C
- Marchesetti kaže da su se u Istri dogodila dva velika vala naseljavanja:
- A) tokom brončanog doba, u polovici drugog tisućljeća
- B) rano željezno doba; početak prvog tisućljeća

I FAZA (ISTRA I) – T.XIII, 1-3; Re A1

- lokaliteti – Javorika-V.Brijuni (naselje), Trogrla pećina; pećina kod sela Srbani; pećina Cingarela (blizu Buja)
- lokaliteti se oslanjaju na eneolitik, nema mnogo podataka o organizaciji i uređenju naselja
- također nema pretjerano podataka o sahrani mrtvih, vjerojatno u ovo doba spadaju i prva sahranjivanja mrtvih u zgrčenom stavu pod tumulima – primjer bi bio tumul kod Pule gdje je nađen i bronč.bodež egejskog tipa (sl.10, 1); + još jedan tumul kod Pule sa isto bronč.bodežom kao prilogom (sl.10, 2)
- keramika - najčešći tzv.metličasti ornament (javlja se na kraju eneolitika, te traje u RBD Istre) T.XIII,1; sl.10, br.3; ili grube plastične trake ispod oboda

II FAZA (ISTRA II) – T.XIII, 4-10 + T.XIV; Re A2-B1

- događaju se velike promjene; osnivaju se utvrđena naselja – gradine
- lokaliteti – gradina Vrčin (kod Vodnjana), gradina Mordele (kod Poreča), gradina Magornjak (kod Pule), tumul na Žamnjaku (kod Rovinja), gradina na brdu Glavica (kod Pule), Trogrla pećina, tumul na Maklavunu (kod Rovinja)
- kao što smo rekli gradine su bile opasane suhozidom, a Vrčin čak dvostrukim fortifikacijama (ali možda 2.fortifikacija pripada kasnijem razdoblju)
- kao osnovni oblik grobnih monumenata – u ovoj fazi se učvršćuje tumul. Pojavljuju se u većim ili manjim grupama (nekropole) ili pojedinačno. Grobni prilozi su rijetki (što otežava proučavanje), pa tako na Žamnjaku imamo ogrlicu od bronč.perlica + 1 jantarna (jantarna ukazuje na početke trgovine) i velika zdjela s 4 ručke (T.XIII, 9 i 10)

- oružje – malena kamena sjekira iz Vrčina (sl.10, 4) ili bodež iz Garice (sl.10, 7)
- keramika – kao i u prethodnoj fazi keram.s kamenom primjesom
- karakteristične su 4 drške (T.XIII, 8 i 9)- analogije u Podunavlju
- metličasti ukras iščezava
- otisci prsta (T.XIII; 4,5)
- plitke zdjele sa zadebljanim obodom (veze s cetinskom kult.); sl.10, 5-6
- zemljani tronošci (sl.10, 8) – Mordele, Vrčin
- trakaste drške koje se sužuju prema vrhu (T.XIV, 4,6) – veze sa Jadranom
- zbog slabe istraženosti teško je reći da li je postojao jedan ili više valova doseljenja. No sudeći po elementima iz sr.Podunavlja, Čović misli da bi neki populacijski val ipak trebao doći preko SZ Balkana – u Istru, a na to bi upućivale navedene analogije u pokretnom materijalu iz Dalmacije i Hercegovine, kao i tip naselja (ogradske gradine), a i način sahranjivanja (zgrčenci u kamenim tumulima)

LIČKO-PODVELEBITSKO PODRUČJE (RBD)

- materijal ovog područja je vrlo oskudan, samo 2 lokaliteta: pećina Golubinjača (kod Perušića) i Vlaška peć (kod Senja)
- oba imaju keramiku s metličastim ukrasom

SJ.DALMACIJA S OTOCIMA ZD I ŠI ARHIPELAGA (RBD)

- područje između Zrmanje i Krke, slabo istraženo
- lokaliteti: Mala Gradina i Rebac (kod Stankovca), pećina Stubica (kod ŠI)
- karakter.keramika T.XV

ZAPADNA HERCEGOVINA (RBD)-posuška

- bolje istraženo, materijal ovih naselja zaista čini specifičnu pojavu unutar regije
- lokaliteti: tumul u Gracu (Posušje), tumul u Cerovu Dolcu (Grude), Trostruka gradina (Grude), gradina Nečajno (Posušje), Ravlić pećina (Ljubuški)
- Z Hercegovina pripada u širem smislu arealu rasprostiranja cetinske kult. mada je jasno da ta kult.nije dominantna pojava na ovom području
- Važno je reći da na ovim lokalitetima nalazimo cetinske elemente (ali Cetina II i III) što znači da na ovom području nema pojave koja bi se mogla pripisati početnom stupnju cetinske kult.
- S druge strane, ova naselja pokazuju dosta blizak kontakt i zajedničke elemente sa Velikom gradinom u Varvari (sj.Herceg.) i to sa fazama A2 i A3
- Litzen keramika nađena na ovom području bi trebala imati značaj u određivanju relativne kronologije. Nađen je 1 komad u Nečajnu i više fragmenata u Trostrukoju gradini (T.XVIII, 10) – ukras je valovnica (a to je starija varijanta litzenske keram.)
- Zbog toga bi težište razvoja Z Herc.kulturnog facijesa spadao u mlađu fazu ranog i početak starijeg brončanog doba (A2 i B1)
- Ipak neke arhaične crte nađene u Nečajnu govore i o ranijem razdoblju – A1

NASELJA

- osim gradina tu su i naselja na otvorenom, ali i pećine + tzv. 'vangradska naselja'(na otvorenom)
- Trostruka gradina (s akropolom i donjim naseljem) pokazuje u odnosu na Nečajno nešto razvijeniji tip naselja – s dobro branjenom akropolom, većom površinom i većim br.stanovnika
- 'vangradska naselja razbijenog/raštrkanog tipa' – predstavljaju novu dosad nezabilježenu pojavu u prapovijesti naše regije
- naselja je najviše istraživao P.Oreč
- inače radi se o naseljima koja su poznata još od eneolita, a danas ih nalazimoo još u dinarskoj oblasti

NAČIN SAHRANJIVANJA

- zgrčenci pod kamenim tumulima, u sanducima od kamenih ploča
- tumul iz Vinjana - dao triangularni bronč.bodež (sl.11, 9) – pripada oblicima RBD A2; import!!

Keramika – često gruba (T.XVI, 1)

- Lonci s trakastim drškama (sl.11, 2)
- Bikonične, fine posude (sl.11, 10)
- Loptaste zdjele (sl.11, 3-5)
- Zdjele zadebljanog oboda (sl.11, 7)
- Pehari (T.XVI, 8; ili sl.11, 14)
- Šoljice? Čaše (sl.11, 13)
- Ručkice (T.XVII)- najčešće koje se sužuju prema gore (br.2) ili sa rošćićem (br.8.) + tzv.koljenasta drška (br.4.)

Ukras – plastične trake (T.XVI, 1)

- Jezičaste, horizontalne drške (T.XVI, 2)
- Bradavičasta ispupčenja (T.XVI, 7) – rijetko
- Polumjesečasti ukras (sl.11, 3-5)
- Specifična keramika u Nečajnu (T.XVIII, 2-8)
- Čest je tzv.ljestvičasti motiv (T.XVII,1; T.XVIII, 7; T.XIX, 5 i 7)
- Litzenska keramika da ravnim ili valovitim motivima načinjenim s tkaninom koja je namotana na štapić (T.XVIII, 9 i 10)
- Dakle, grublja keramika je više ukrašena (pogotovo plastičnim ukrasima), dok je finija keramika anornamentalna, ali s raznim dekorativnim drškama
- Zbog sličnog načina života (gradine kao dominantni tip naselja) i istih načina sahranjivanja (tumuli+zgrčenci), zapadnohercegovačko područje bi bilo dio jedne šire zajednice koja se postepeno izgrađuje na SZ Balkanu, te je već indoeuropeizirana
- UTJECAJI – npr.muzičke note na keramici (T.XVIII, 3,4) – vuku korijene iz vučedolske tradicije
- Ubodi kotačićem ili češljem (T.XVIII, 4) – utjecaji ljubljanske kulture ili kult.zvonolikih pehara

- Ljestvičasti motivi – paralela u Varvari
- Zanimljivo je da se litzenska keram. u Z Hercegovini javlja dosta rano (u svom starijem stupnju – valovnica) pa je pitanje da li je stigla tamo preko Z Slavonije kroz centralnu Bosnu, tokom Vrbasa, ili preko ljubljanske kult. (čija je zadnja faza upravo litzenska keram.). Vjerojatnije je ovo drugo, jer litzenska keram. u Z Slavoniji datira u prijelaz RBD u SBD
- Z hercegovački facijes je više vezan uz eneolitik, nego što će to biti slučaj sa njihovim susjedima – cetinskom kulturom

OTOCI SREDNJEG JADRANA

- najvažniji Vis, Brač, Hvar i Korčula
- najviše istraživao G.Novak, B.Čečuk
- svi lokaliteti su dosta loše istraženi jer se veća pažnja pridavala neolitiku
- npr.Novak navodi da dio sloja u Markovoj spilji pripada brončanom dobu, dok još dublji sloj smatra eneolitskim (zbog bijele inkrustacije) – ali je vjerojatno da bi se moglo raditi o cetinskoj kulturi. Ipak, pitanje je da li se stvarno radi o cetinskoj kult.ili samo njenom importu?

ISTOČNA HERCEGOVINA I ZAPADNA CRNA GORA (RBD)

- obuhvaća područje krajnjeg JI zapadnobalkanske regije
- *lokaliteti*: Crvena Stijena, Zelena pećina, tumul u Petrovićima, tumuli na Ljubomirskom polju, pećina Odmu, Krstovača (kod Nikšića, slučajni nalazi)
- ovdje je prisutan eneolitski supstrat što se najbolje očituje u ritusu pokopavanja – 'stepsko' sahranjivanje pokojnika u jamama pod tumulima (npr.Ljeskova glavica, kod Trebinja)
- naselja I) najčešće pećine
- II) na otvorenom prostoru koja nemaju gradinski karakter (Aladinsko brdo kod Stoca)
- TUMULI – karakteristični su za prethodno eneolitsko doba. Rađeni od kamena ili kamen + zemlja; zgrčenci su postavljeni u rake obložene s 5 kamenih ploča! Prilozi su rijetki, npr.mala brončana sjekira (sl.12, 5) ili kamena sjekira (sl.12, 4)
- Primjer – tumuli u Ljubomiru
- Zanimljivo je da je u tumulu VIII u Ljubomiru u centralnom dijelu nađeno 20-ak velikih posuda, uglavnom grubih lonaca (sl.12, 11). Posude kao prilog u nekim tumulima bi označavale viši društveni položaj
- ORUĐE I ORUŽJE – nađena sjekira s ojačanim rubovima (RANDLEISTENBEIL) sl.12, 5 –Ljubomir
- Bronč.bodež iz Krstovače (sl.12, 1) – pripada kraju RBD
- Bronč.koplje iz Krstovače (sl.12, 2)
- Bronč.bodež ili nož iz Crvene stijene I (sl.12, 3) – Benac kaže da pripada grupi 'egejskih' bodeža sa jednom oštricom poznatih još iz Pomoravlja, Albanije i sr.Dalmacije, Istre (+ oni porijeklom iz Grčke)
- Keramika – česti jajasti, ali i bikonični oblici
- drške su trakaste, vertikalne; sa naglašenim sr.dijelom (sl.12, 6,8,9 + T.XX, 4)

- nakit praktički nepoznat – dosad je nađen jedan primjerak – mali ukras za kosu ili sljepoočnica (T.XX, 5) – paralele u sj.karpatskoj oblasti (grupa Nitra, Unetice, Mierzanovice)
- pećine ukazuju na izrazit nomadsko-stočarski način života
- sličnosti s cetinskom kult. (T.XX, 2,6)

PRELAZNA ZONA

- dijelovi sj.Hercegovine, te južne i centralne Bosne; krajevi oko gornjih tokova Neretve, Bosne, Vrbasa
- što se tiče RBD ovaj predio je neispitan, ali zbog samog geografskog položaja tu bi trebalo očekivati kult.pojave prijelaznog karaktera
- lokaliteti: Debelo Brdo + još neki, a najvažniji je VELIKA GRADINA u Varvari (istraživao V.Čurčić) + POD kod Bugojna

POD A – u cjelini odgovara približno Varvari A3, odnosno brončanom dobu Re A2
Posve kratkotrajna, završna podfaza, Pod A2 – odgovara kraju Varvare A3, tj.čini prijelaz iz ranog u početak SBD (Re B1)

- Debelo Brdo – materijal se smješta u RBD (T.XXI, 1-3; T.XXII, 5-6)
- Keramika (T.XXI, 1-7) –gruba
 - drške su vertikalne trakaste i horizontalne
 - ukrašavanje – apliciranje plastične trake, nekad u polukrugovima; utiskivanje prsta
- fina keramika – česti su bikonični i trbušasti pehari, amfore i amforice s drškama (T.XXII – XXIV); plitke zdjele, vrčici, šolje, duboke zdjele s cilindričnim vratom (Pod XXII, 2)
- žlice izduženog oblika (T.XXIII, 10)
- neobična posuda na 4 noge (T.XXIII, 8)
- ukrašavanje – osim plastičnih i bradavičastih ispupčenja, imamo i kaneliranje, poprečno šrafirane trake (T.XXIV.)
- + tehnika namotane niti (prostorno i kronološki rasprostranjena pojava, primjerci iz Varvare i Poda, imaju paralele u Transdanubiji – Kisapostag kult.) T.XXIV, 13; ili tzv.litzensko ukrašavanje – samo na Podu (T.XXIV, 12) – utiskivanje obične dvonitne uzice (schnur) koja je udvostručena ili utrostručena
- o plastici i nakitu imamo malo podataka . npr. shematizirani idol s Poda (T.XXVI, 3)
- dakle, što se tiče grube keramike, ona ima izgrađen sistem ukrašavanja dok finije posude pretežno pripada anornamentalnom stilu, a ono koje je ukrašeno pripada heterogenim tehnikama – dakle, ova regija nema izgrađen svoj vlastiti stil
- Varvara je izgleda bila stalno naselje (veća količina organskih materija, pepela, životinjskih kostiju, pa i keramičkih nalaza)
- Na Podu se kulturni sloj RBD sastoji pretežno od suhe, tvrde zemlje sa rijetkim nalazima pepela, malobrojnim život.kostima, te sa znatno manjom količinom keramike – to sve govori da je naselje na Podu bilo sezonsko
- Problemi etnogeneze – pretežan dio prelazne zone naseljavali su krajem eneolita nosioci vučedolske kulture. Međutim, RBD ovog područja ne pokazuje u svom

sadržaju ni jednu važniju komponentu koja bi se mogla shvatiti kao naslijeđe vučedolske kulture. To znači da su na ovim lokalitetima bili zatečeni kasnoeneolitički stanovnici koji su u novu zajednicu unijeli neke tekovine; jer u RBD ipak dominiraju novi oblici, tehnike i motivi ukrašavanja keramike koji se ne mogu izvesti iz prethodnog razdoblja

GLASINAČKO PODRUČJE (RBD)

- područje Glasinačkog polja i njegove okolice – II Bosna
- krajem XIX.st. velika istraživanja ovog područja; brončanodobni materijal se gubio u masi nalaza glasinačke kult.željeznog doba. Tako da je tek s revizijom glasinačkih nalaza i objavljivanjem studijskog kataloga A.Benca i B.Čovića (1959.) potvrđeno postojanje ove faze u glasinačkim tumulima
- Benac je ulogu glasinačkog RBD uvrstio u protoilirski razvoj, tj.u proces etnogeneze ilirskih plemena
- Nađeno nekoliko keram.nalaza eneolitskog tipa – npr.sl.13, 1-4, tumuli, Gosinja (određene srodnosti sa Tiszapolgar-Bodrogkeresztur kult.)
- Također tumuli sa lokaliteta Rudine (Rusanovići) ukazuju na kasnoeneolitsku tehniku ukrašavanja – brazdasti urez ili udubljeni motivi riblje kosti

RBD tumuli su svrstani u 3 grupe:

- I) tumuli iz Rusanovića i lokalitet Borci u Vrlazju – sadržavali su skelete (bez posebne grobe konstrukcije), te fragmente ukrašenih posuda tipičnih za cetinsku kult.
- II) u tri groba/tumula nađeni slični nalazi:
 - Borci u Vrlazju – kamena bojna sjekira (sl.13, 9);
 - Kovačev dol – ista takva sjekira i bronč.bodež (ovaj bodež je Vinski stavio u Re A2 – te je tako datirao ovu cijelu grupu tumula) T.XXVII, 1 i 6
 - Kovačev dol – samo brončani bodež (sl.13, 8)
- III) grobovi iz tumula sa lokaliteta Bliznik (Županovići)
 - središnji je grob sadržavao 1 veći bikonični pehar + 2 manja (sl.13; 5,6,7)
 - a drugi, sekundarni grob – bronč.nakit – tutule (klobučaste i kalotaste T.XXXVIII, 1-4) – te vjerojatno pripada SBD-u
 - zbog nakita ovaj grob vjerojatno pripada SBD Re B1; u RBD nalazimo slične u Kisapostag kult., ali su također karakt. za SBD – pogotovo klobučasti tutuli!
- naselja – gradine
- sahranjivanje – inhumacija pod tumulima; prilozi su ili keram.posude ili oružje
- povezanost grupe sa Bujanj-Hum III (gruba keramika), zbog keram.blizak je odnos i da grupom Belotić-Bela Crkva, a i cetinskom kulturom (T.XXVII, 2)

CETINSKA KULTURA (RBD)

- I. Marović – Split
- B. Čović – Sarajevo
- Sistematska istraživanja 50-ih i 60-ih godina provodio Marović, iskopavanjem kamenih gomila oko rijeke Cetine

Rasprostiranje cetinske kult. (karta 6)

- – krajnja točka na SI bi bili Gradac i Glasinac; na I područje oko Bileće i Trebinja; na JI pećina Gudnja; na J Hvar-Markova špilja; na JZ Škarin Samograd i Stubica kod Šibenika; na Z i SZ Vrsi i Ervenik
- Opisano područje nije bilo cijelo intenzivno zaposjednuto od strane cetinske kult.
- *Lokaliteti* – Cetina i Čitluk (sela na vrelu Cetine, nekropole sa kamenim gomilama); Obrovac, Ograđe (Vid), Ravlića pećina (Ljubuški), Orah (Bileć), Ljubomirsko polje (Trebinje), Škarin Samograd (pećina, dala 3 horizonta cet.kult.)

PERIODIZACIJA I RELATIVNA KRONOLOGIJA

- formira se u kasnoeneolitskom razdoblju (najstariji materijal iz Ograđa), te traje kroz cijelo RBD do početka SBD-a
- 3 stupnja cetinske kulture – I faza – Re A1
- II faza – Re A1 - A2
- III faza – Re A2 – B1
- **FAZA I**
- Škarin Samograd, Ograđe, Rudine (kod sela Cetine) – mnogobrojni kasnoeneolitski elementi (T.XXVIII, 3,4,6; sl.14, br.2-5), ali javljaju se i prvi cetinski oblici – uglavnom neornamentirani (T.XXVIII, 5,8)
- 1.stupanj ove kult.pripada kraju eneolita i prijelazu u RBD, Re A1
- keramika tipična za jadranski tip Ljubljanske kult. –T.28; 9; te keramika sa utjecajem kult.zvonolikih pehara – T.28; 7 i 10
- **FAZA II**
- Škarin Samograd, Ervenik (Knin), Orah, Ljubomirsko polje, Lukovača, Čitluk
- elementi iz eneolitika su malobrojni, nestaju, a dominantni su oblici i ukrasi karakt.za cetinsku kult. (T.29; 2-8; sl.14, br.9)
- ovo stupnju pripada i većina bodeža iz nesistematskih prekopavanja gomila (T.33)
- ovaj stupanj pripada Re A1 i Re A2
- **FAZA III**
- Škarin Samograd + gomile na području Cetine + Čitluk (grob sa bojnom sjekirom i zlatnom žicom T.34, 9)
- obuhvaća kraj RBD te vjerojatno dio starijeg stupnja SBD
- Re A2 – B1

NASELJA

- nisu brojna, možda stvar slabije istraženosti
- na otvorenom: Gradac (Sarajevsko polje), Krstina (Posušje)
- pećine: Škarin Samograd (sva 3 stupnja), Ravlića pećina (samo 1 stupanj), Gudnja, Markova & Grapčeva špilja (tanak sloj)
- gradinski tip – nisu nepoznata ovoj kult. ali nisu ni karakteristična za nju

POGREBNI OBIČAJI

- mrtvi sahranjivani u gomilama i to najčešće kamenim
- pokapanje – zgrčenac (položen u škrinju od kam.ploča)
- - spaljeni ostaci u urni
- u gomilama nalazimo mnogobrojno fragmentirano posuđe, što nam govori o nekoj vrsti običaja tijekom postavljanja tumula – kada bi se razbijalo posuđe, te bi se njihovi ulomci razbacivali po gomili

ORUĐE I ORUŽJE

- I STUPANJ – kremeniti nožić (T.28; 1) & alatka od rožine (T.28, 2) – Š.Samograd
- - sjekira-čekić, kameni (T.30, 1) – Šparevina
- - arhaični triangularni bodež (Čitluk, datira se u Re A1, a analogije imamo u Mokrinu) T.31, 7
- II STUPANJ – kremeniti nožići su i dalje u upotrebi, ali se njihov broj smanjuje te se upotrebljavaju sve više bronč.sječiva (T.33 – svi bodeži pripadaju prijelazu A1 u A2, tj. A2 stupnju po Reinecke)
- Bodežu (T.33, 5 i 5a) je ručica načinjena od 2 dijela, pripisuje se italском tipu, a možda i porijeklu, što bi nam govorilo o kontaktima cetinske kult.i kulturama apeninskog poluotoka (Ripatransone, Polada)
- nalaz T.33, 7 – nije bodež nego nož, a analogije nalazimo u Srbiji (koji se dovode u vezu sa sječivom sličnim u Sesclu – srednjeheladsko doba /između 1800. i 1650.pr./ + analogije u Istri –Pula i Albaniji)
- utjecaji iz egejske oblasti nisu išli samo istočnim putem (vardarsko-moravskim) nego i zapadnim (duž obala Jonskog i Jadranskog mora)
- III STUPANJ – nema baš oruđa i oružja; valjda zato jer su slojevi tanki
- Samo 1 bodež (gomila Živalji/ Obrovac; T.34, 1) i 2 bojne sjekire (kraj A2 poč.B1)
- bodež je sa punokovinskom drškom , najbliža analogija je ukras na pločici ručke u obliku riblje kosti (T.34; 1a) iz Perjena u Tirolu – unjetička kultura
- ipak, križasti ukras u izrezu (polukružnom) ručice karakt.je za tzv.**RHONA** tip odakle je preuzet u švicarskom, a djelomično i u italском tipu, te se iz tih područja širio dalje
- vjeruje se da je ovaj bodež (u tipološkom smislu) nešto stariji od klasičnih primjeraka kratkih mačeva tipa APA (kraj Re A1) i HAJDUSAMSON
- onda bi ovaj bodež pripadao ipak Re A2 (jer pripada sekundarnom ukopu u Živaljima, a primarni ukop isto ima bodež T.33, 1)
- paralelu imamo u Donjoj Dolini/sj.Bosna (T.71, 5), ali ovaj cetinski je stariji (tipološki) i samo je bodež (nije za sječū)

KERAMIKA

- razlikujemo keramiku iz naselja/naseobinska (sva iz Š.Samograda) kao i onu koja je pripadala kultu mrtvih

- I STUPANJ (Re A1)– naseobinska T.28; sl.14, 1-5

- keramika iz gomila – neornamentirani pehari su s 1 trakastom ili xoidnom ručicom (T.30; 9,11), a neki već imaju elegantniji cetinski oblik (T.30, 8)

- karakt. je posuda tipa **KOTORAC** (T.31, 6; karakt.ukras 1.stupnja, tipično cetinski) – s obzirom da je perforirana imala je posebnu važnost u kultu; Kotorac inače kod Sarajeva

- posude sa cilindričnim vratom (T.31., 8 i 12)

- II STUPANJ (Re A1-A2)– naseobinska (sl.14, br.6-10; T.29, 2-11)

- česti jajasti, ali i bikonični oblici + ukrašavanje plastično, sa prstima (T.29, 1)

- trakaste drške – tipične (T.28, 5)

- fina keramika – česte terine (plīce i dublje)

- T.29, 2-4; tipični cetinski ukras + inkrustacija

- keramika iz gomila (T.32, 1-7)

- urna od grube keramike

finija keramika je zastupljenija – najčešći oblik su terine (T.32, 11)

- karakt.cetinski pehari (T.32, 9 i 12; sl.15, br.4,7,9 i 10) sa cilindričnim vratom i najčešće 1 trakastom drškom

- posude tipa Kotorac (T.32, 8)

- ukrašavanje finije keramike izvodi se udublјivanјem i žigosanјem + inkrustacija – te kombinacije mogu biti trokutovi ili cikcak linije ukrašene tim ornamentom (npr.T32, 8 i 9)

- III STUPANJ (Re A2 – B1)

- naseobinska – gruba keramika je pretežno istih oblika i ukrasa kao i u prethodnom stupnju

- posude tipa Kotorac posve nedostaju, rijetki su i ulomci ornamentiranih terina i pehara klasičnog cetinskog tipa

- karakt.su rožasti produžeci na obodu (T.29, 13)

- tipično za ovaj stupanj – ljestvičasti motiv (T.29, 15) + riblja kost (T.29, 14)

- posebnu grupu čini kanelirana keramika (T.29, 17)

- keramika iz gomila nema posudu tipa Kotorac

- karakt.mali pehari i šalice

- čak je nađena i litzen keramika (T.34, 4-6) + kanelirana keramika ili motiv riblje kosti (T.29, 14)

NAKIT I DRUGI SRODNI PREDMETI

- malo ga ima, npr.komad zlatne žice, te 1 bronč.karičica za kosu (T.34, 8)

- ne obične su tzv.kretske sjekire (uglačani kameni objekti izduženog oblika sa po 1 rupicom na krajevima T.31, 4 ili T.34, 7)

- oba ova predmeta nađena su u grobovima, zajedno sa brončanim bodežima (kakve pripisujemo predstavnicima vodećeg društvenog sloja)

PRIVREDA

- osnovna grana nosioca cetinske kult. bilo je stočarstvo
- sva naselja govore o kratkotrajnom zadržavanju, što znači da su vodili nomaski način života
- bavili su se lončarstvom
- moguće je da je društvo već bilo raslojeno – to bi potvrdili bodeži u nekim grobovima ili bojne sjekire ili zlatni nakit. Zanimljive su pogotovo enigmatične tzv.kretske sjekire (možda su njihovi nosioci bili vlasnici većeg broja stoke) te su na taj način izražavali svoju moć

ETNICITET

- spoj neindoeuropskih (kult.zvonastih perhara) i indoeuropskih naroda (način sahrane – tumuli)

ODNOS CETINSKE KUTL. SA SUSJEDIMA

- najizrazitija pojava, srodna i cetinskoj kult. i svim ostalima je sahranjivanje pod tumulima (dakle, to je refleksija još stepskih naroda)
- no ovdje je zanimljivo pitanje BIRITUALIZMA (inhumacije i incineracije) – jer svi susjedi oko cetinske kult.koriste ukop osim nje koja prakticira oba načina sahrane
- neobično je da ova kult.živi pretežno u pećinama dok svi ostali susjedi žive na utvrđenim gradinama
- što se keramike tiče cetinska kult.razvija svoj osobni stil (pogotovo u 2.stupnju), dok ostale grupe RBD jadransko-balkanske regije ne.
- Kontakti sa Z i I Hercegovinom, sr. i sj.Dalmacijom + utjecaji litzen keramike

GENEZA CETINSKE KULTURE

- I Korošec i Benac naglašavaju udio vučedolske kult.u tvorbi cetinske + neolitička tradicija u ukrašavanju + lasinjski elementi
- Vjerojatno je važan i nakovanski supstrat u nastanku cetinskih društvenih zajednica. Što se tiče posude tipa Kotorac – takav tip posude na visokoj nozi imamo i u lasinjskoj kult., ali i vučedolskoj (pogotovo njenoj zapadnobosanskoj grupi)
- Dimitrijević cetinsku kutl.stavlja vremenski u isti period kao i jadranski tip Lj.kult. – u RBD
- moguće je da je podjela ukrasa (u 2 ili 3 zone) preuzeta od vučedolske kulture, a isto i horizontalno položena cikcak traka s ukomponiranim trokutima (koncept je preuzet od vučedolske kult., ali je kompozicija pojednostavljena)
- višestruke udubljene cikcak linije ili motiv složen od dva niza žigosanih trokuta između kojih ostaje negativna cikcak traka (sl.15; 11 i 13) – ti motivi mogli su dospjeti u cetinsku kult. iz repertoara jadranskog tipa LJ.kult. ili kulture zvonastih pehara
- karakteristične posude za 1.stupanj cetinske kult.važan je i broj oblika terina i zdjela sa porširenim obodima (sl.14, br.2 i 3), a porijeklo tih terina vezano je uz kult.koja poznaje vrpčastu (schnur) keramiku. Također uz vrpčastu keram.nalazimo i neke specifične ukrase, kakve nalazimo i u cetinskom 1.stupnju (T.30, 2) + s vrpčastom keramikom se kod nas javljaju i tumuli (po prvi puta). Stoga ne bi pogriješili da i nosioce vrpčaste keram. uvrstimo među elemente koji su sudjelovali u genezi cetinske kulture.

REZIME

- cetinska kult. izrasta iz jedne šire populacijske osnove. Prvi supstrat bi bio neolitički koji je bio preslojavan uzastopnim valovima Indoeuroljana. U toku kasnog eneolitika tu se javljaju i druge zapadnobalkanske grupe (lasinjska, ljubljanska, vučedolska, zvonastih pehara), te iz te šire osnove se izdvojila zasebna etnokulturna skupina – cetinska kult.
- na prijelazu u RBD ta zajednica je već posve oblikovana s određenim tipom društvene organizacije i privrede, s vlastitim načinom života, religioznim poimanjima i kultovima, te sa specifičnim estetskim shvaćanjima izraženim u dekorativnom sustavu keramičke proizvodnje – cetinskom stilu

SREDNJE BRONČANO DOBA (SBD)

SREDNJE BRONČANO U ISTRI

B.Čović

- kaso što smo već rekli prva dva stupnja/faze u Istri pripadaju Re A i B1
- ovdje ćemo govoriti o trećoj fazi

ISTRA III – SBD B2 i C po Reinecke

- *lokaliteti* – Gradina na Velikom Brionu, gradina Makadanj (Rovinj), Vrčin (Vodnjan), Mordele (Poreč), svetište na Malom sv. Anđelu (Poreč) – osnovano u prethodnoj fazi
- i u ovoj fazi i dalje se razvijaju gradinska naselja sa složenijim fortifikacijama
- vjerojatno je da se i ovoj fazi još zadržava sahranjivanje pod tumulima, ali javlja se i jedna posve nova tendencija u sferi kulta mrtvih: sahranjivanje u ukopanim, ozidanim, ravnim grobovima unutra i izvan naselja. Takva jedna manja nekropola bila je uništena krajem XIX. st. na gradini Brioni, a Gnirs je uspio vidjeti samo osnove grobnih konstrukcija (potkovičast oblika i zgrčenci unutra + razbijeno posuđe). Bačić je nekropolu datirao u XIV. st. pr., znači u mlađu fazu SBD.
- Ostaje otvoreno pitanje grobova od kamenih ploča, ukopanih u zemlju, bez grobne humke (Vintijan, Peroj, Šandalja). Ovo bi bio primjer postepenog napuštanja tumula tokom ove 3. faze u Istri. Iz takvog jednog groba imamo i bronč. bodež (T.35, 1)
- KERAMIKA – česti su obični jajasti lonci (sl.16; 1) + lonci, vrčevi i terine (sl.16 i T.35)
- Česte su šalice (sl.16; 8) ili 'omfalos dna' (sl.16; 9)
- Karakteristika ovog stupnja su i drške s ovalnom pločicom (T.35, 10), ali i vertikalne ušice (T.35; 9)
- Što se tiče društvene strukture, možda bi se mogla postaviti hipoteza da grobovi otkriveni u koridoru između zidina na gradini Vrčin pripadaju vladajućem sloju, aristokraciji (ukopani između bedema, u kamenim škrinjama)
- Znači, u genetskom pogledu ova faza bronč. doba Istre neposredno se nastavlja na prethodnu, s tim da ova 3. faza dostiže svoju zrelost i izgrađuje svoju samostalnu fizionomiju, čineći cjelinu za sebe.

SREDNJE BRONČANO DOBA U LIČI I BOSNI (R.Drechsler-Bižić)

- lička i bosanska nalazišta imaju neke zajedničke elemente kao što su tipovi keramike pa donekle način stanovanja, kao i sahranjivanje pod tumulima, dok se razlike uočavaju u oblicima brončanih predmeta

GRUPA LIČKIH NALAZIŠTA

- područje današnje Like, omeđeno masivom Velebita, velike i Male Kapele, Plješevice, a među njima su kraška polja: ličko, gacko, krbavsko, gračačko i još nekoliko manjih
- planinski masivi spajaju Liku s jadranskom obalom, dok se tokovima rijeka Korane, Mrežnice i Kupe otvaraju prema Panoniji na sj.i istočnoalpskoj regiji na SZ
- lokaliteti – nekropola u pećini Bezdanjača
- nekropola pod tumulima u Ličkom Osiku
- nekropola pod tumulima u Pavlovcu Vrebačkom
- naselja u pećini Pećina u Ličkom Lešću
- naselja u Jozginu pećinu u Trnovcu, kod Gospića

POGREBNI OBIČAJI

- osim ukopa pod tumula imamo neobične ukope u pećini Bezdanjača
- u jednom od krakova pećine nalazimo očuvane, skeletne grobove (smješteni su uz bočne zidove ili uz veće nakupine sigi). Nisu postojale grobne konstrukcije, nego su mrtvi ležali u prirodnim udubljenjima. Većinom su bili postavljeni u ispruženi položaj. Pored tog Z kraka, nađeni su ostaci velikog ognjišta, drvene konstrukcije, rekonstruirana su 2 velika pitosa + životinjske kosti – mjesto je očito namijenjeno kultu
- po raspoloživim podacima radilo se o slijedećem: umrli se postavlja u prirodna udubljenja u stijeni ili uza zidove tog dijela pećine. Pokraj glave postavlja se keramička posuda u kojoj je popudbina u obliku zrnate ili tekuće hrane. Nakon polaganja u grob, u neposrednoj blizini, na malom ognjištu, prinosi se žrtva (vjerojatno meso domaćih ili divljih životinja). Zašiljeni, nagorjeli štapići, nađeni u velikom broju – pokraj umrlog, vjerojatno su služili da se na njih nabode hrana, te se tako ostavljala u grobu. Također su se umrli bojali crvenim okerom.

METALNI NALAZI

- bojna sjekira iz Ličkog Osika (T.36, 1) – varijanta je tipa **Křtěnov**, a potječe vjerojatno iz neke radionice iz sr.Podunavlja ili Z karpatske regije; pripada starijem SBD
- mač tipa Sauerbrunn – **jedan jedini nađeni kod nas**, u blizini Gospića (T.36, 3). U sr.Europi inače nalazimo ove mačeve u vezi sa kult.grobnih humaka, a ima ih i na području I i II Alpa; pripada Re B2
- mač s pločicom za pričvršćivanje drške (T.36, 4) – Plitvice, srodan je maču iz ostave u Peklenici, a K.Vinski ga smatra bliskim tipu mača **NAUE IIIb** po Willvonsederu, a datira se u SBD

- listasti bodež (T.36, 2) – iz Široke Kule; zastupljen je u velikom broju u Italiji, gdje se pojavljuje u Peschiera horizontu i datira se u XIV-XIII.st.pr.; dakle SBD: M.Karpe ga datira u D stupanj – odnosno kraj SBD
- spiralna narukvica – velika iz Lovinca, sa nepoznatog lokaliteta (T.36, 5). Mogla bi se dovesti u vezu s tzv.rukobranima SBD, koji se pojavljuju u KOSZIDER horizontu Panonije i I Podunavlja, zatim u I Srbiji
- brončano šilo (Bezdanjača, T.37, 4) – kao paralela se može navesti jedan lokalitet u Moravskoj (iz kult.gr.humaka)
- 2 brončane igle za šivanje (T.37, 3) – slične nalazimo i kod kult.gr.humaka ali i KPŽ; datira se u Re C
- srp s drškom u obliku jezičca (T.37, 9 i 13) – datira se u Re D

KERAMIKA

- karakteristične plitke zdjelice sa vertikalnim istakom (T.36, 6)
- ukras – čest otisak prsta (T.36, 7 i 8)
- trbušasta posuda iz nekropole iz Ličkog Osika (T.36, 10)
- keramika iz Bezdanjače se dijeli na onu grublju (za hranu) i finiju (za kult) – T.37; sličnost ove keramike i one iz Varvare je u tipovima dršci – vertikalne, trakaste, jezičaste, horizontalno trakaste i bradavičaste..
- ovdje je ukras neznatan – urezane linije
- za kult – fine šalice (T.37, 14) – Re D – analogije u KPŽ (Virovitica)
- zdjela sa visećim ručkama (T.37, 2) – takve drške ima i vatinsko-vršačka keramika i već u vrijeme Re B1 (zajedno s iglama pločaste glave)
- amfore (T.37, 6 i 10)

GRUPA BOSANSKIH NALAZIŠTA – SBD

LOKALITETI

- Debelo brdo & Kotorac (kod Sarajeva), Fortica, Velika Gradina (od eneolitika, RBD, SBD pa do KBD – Ha B1 na Varvari/sj.Hercegovina); Glasinac (20ak tumula s brončanim nakitom T.38) – kalotasti gumbići od bronč.lima, privjesci, bronč.žica – to su importi iz panonskih ili srednjeeuropskih radionica

NASELJA – gradine (jedna od važnijih u ovo doba je Velika Gradina – Varvara)

- Varvara A1 i A2 – RBD
- Varvara B1 i B2 – SBD

POGREBNI OBIČAJI

– Glasinac nam potvrđuje da se i u SBD nastavljaju ukopi pod tumulima; a prilozi su vrlo rijetki, i za razliku od RBD u grobovima nema oružja niti cijelih posuda, nego dijelovi nošnje ili nakit: bronč.aplike, dijademe, narukvice, prstenje, privjesci)

NAKIT

- *Glasinac IIa – Re B2 – početak SBD*
- *Lokaliteti/tumuli* – Gučevo, Osovo, Han-Osovo, Štrpci, Očimeri
- Jedino bi grobna cjelina Županovići (T.38, 1-4) mogla biti starija i pripadati Re B1

- Za ovu fazu karakteristične su brončane lijevane narukvice otvorenih krajeva, a srednji dio je također jače proširen. Pretežno su ukrašene urezanim ornamentima – npr. girlande ili riblji mjehur (T.38, br.5, 11, 13, 14)
- Brončana okrugla pločica (T.39, 6) iz Han-osova – paralele imamo u ostavi iz Lovasa (B-C stupanj), a ove pločice + one kupaste bronč. aplike najčešće nalazimo u cjelinama sr. Podunavlja, koje imaju karakter Koszider stila
- ***Glasinac IIb – Re C***
- Igla s glavom u obliku čavla (T.38, 10) – slučajan nalaz iz Plješivice kod Rogatice
- Narukvice – sužavaju se i ornament je isključivo pravolinijski (rombovi ili metope) T.40, br.7, 11, 12
- **NOVOST** a) narukvice (lijevana bronca) – sada se javljaju – otvorenih i suženih krajeva (T.39, 1 i 2)
- b) narebrene narukvice (lijevana bronca) T.39, 3 i takvo prstenje T.39, 7
- c) bronč. dijademe sa spiralnim završetkom (T.40, 8 i 10), taj završetak je kupasti i to je karakteristično za SBD
- dugme sa šiljkom (T.40, 1) – paralele u Bezdanjači (girlandni motiv)
- naočarasti ukras za kosu (T.39, 11) s lokaliteta Jarevići-Dobrača – paralela je tumul iz Luburić polja gdje je nađen isti ukras + dijadema (T.40, 9 i 8)
- igla (T.41, 10) iz Varvare B – sa punolijevanom, bikoničnom glavom i zadebljanim dijelom vrata (Čović pretpostavlja da se radi o lokalnoj radionici sa starom tradicijom – zadebljani vrat, i mlađom – iz rane faze KPŽ – bikonična glava)

KERAMIKA

- keramiku SBD imamo u horizontu Varvara B (B1 i B2), odnosno pripada stupnju Re B2-C
- polukuglasti, jajasti lonci (sl.18, br.3,4)
- bikonične šalice s trokutastom drškom (T.41, 1)
- drške često nadvisuju obod (T.41, br.4,5,7)
- bikonični pehari, zdjele i šalice – česte u Varvari B2
- zdjele uvučenog oboda (sl.18, br.12 i 13) – nalazimo ih na području J od save, ali i J Panoniji, a traju od vremena KPŽ, pa do st. željeznog doba

KASNO BRONČANO DOBA – KBD

KBD NA ISTOČNOJADRANSKOM PRIMORJU (Š. Batović)

- istarska kult. skupina
- liburnska kult. skupina
- dalmatska kult. skupina
- južnoprimorska kult. skupina

UVOD

- KBD je zapravo prijelazno razdoblje iz bronce u željezo, a u stvari se ne nastavlja sasvim izravno na SBD, niti u potpunosti ne prelazi izravno u željezno doba
- KBD je vrijeme totalnih promjena

- Osnovnu ulogu u oblikovanju i izdvajanju ove faze imale su panonsko-balkanske ili tzv. egejske seobe, koje su se odvijale od kraja XIII. ili poč. XII. st. do X. st., a imale su ishodište u JZ panonskom prostoru (međurječje Save, Dunava i Drave) KPŽ-a. Najveće promjene su se dogodile u zadnja 2 vala tih seoba, s kraja XII. i kraja X. st. kad je došlo do pomicanja i miješanja stanovništva
- U ovoj regiji razlikujemo 4 područja koja smo nazvali po željeznodobnim kulturama:
 - 1. Istra
 - 2. od rijeke Raše do Krke (kasnije podr. Liburna)
 - 3. od Krke do Neretve – sr. Dalmacija (kasnije Delmati)
 - 4. jž. primorje, od Neretve do Albanije
- važno je spomenuti da su se u ovoj fazi događala iznimna kretanja narodnosnih skupina i kult. dobara, razmjene i utjecaji
- najznačajnije prometnice pružale su se dolinom Bojane, Drima, Drine, dolinom Neretve, Bosne, dolinom Cetine, Vrbasa, Une, dolinom Kupe pa dolinom Save i Krke, do Ljubljane do riječkog ili tršćanskog zaljeva, a dalje oko sj. Jadrana u Italiju
- značajan je bio i promet morem, npr. od Zadra do Ancone ili već poznati put od neolitika: Mljet-Korčula-Vis-Lastovo-Palagruža-Tremiti-pa do Apulije
- neki stručnjaci KBD uspoređuju s Reineckeovom 1. fazom željeznog doba, donosno Ha A – XII. i XI. st. ili se šire uspoređuje od Br. D – Ha B faze
- neki pisci ovo područje vremenski uspoređuju s KPŽ na panonskom prostoru, od kraja XIV-VIII. st. pr.
- Garašanin – KBD stavlja od XIII.-VIII. st.
- Š. Batović, na osnovi liburnske kult. stavlja ovu fazu u XI. i X. st. pr. (što odgovara Re Ha A i B1, to je i II i III faza KPŽ)
- Čović je na dalmatskom području datirao KBD od pol. XIII. do kraja VIII. st, a u Hercegovini od kraja XIII. Do poč. VIII. st.
- Batović na kraju kaže da KBD na primorju okruglo treba datirati u XI. i X. st. pr. (s obzirom na vrlo izrazite utjecaje II i III faze KPŽ)
- Možemo razlikovati starije i mlađe elemente
- *Stariji:* kružne britve s 2 oštrice, plamenasta koplja, F u obliku violinskog gudača, pojedini mačevi, šuplje sjekire s 'v' ukrasom
- *Mlađi:* lučne i zmijolike F; listolika koplja, jednoredne britve s grbom, pojedine šuplje sjekire i mačevi
- **Ipak, na ovom prostoru često ih susrećemo zajedno, pogotovo u ostavama**
- Ovaj se prostor istraživao čak od renesanse (Osor), a važniji istraživači su:
 - o V. Čurčić – Velika Gradina, Varvara – prije WWI
 - o C. Marchesetti (Osor) + Bačić + Mohorovčić
 - o Š. Ljubić, Z. Vinski + F. Stare (Krk)
 - o I. Bulić (kod Imotskog) – kr. XIX. st.
 - o A. Gnirs (Veli Brijuni) – poč. XX. st.
 - o I. Marović (Brač, Otok kod Sinja) – 50ih
 - o G. Novak (Lastovo) – 50ih
 - o B. Bačić (Istra) – 50ih
 - o A. Benac (Crvena Stijena) – 50ih; Govedanica, područje duvanjskog, livanjskog i glamočkog polja – 70ih
 - o Z. Marić (kod Duvna) – 70ih

- na ist.jadr.primorju do sada je poznato 168 nalazišta iz KBD
- ostave su rijetke, ima ih 17 (prevladavaju one s delmatskog područja); najčešće sadrže: spiralne privjeske, uvijene ogrlice, narukvice trokutastog presjeka, ukrasne igle, sjekire albansko-dalmatskog tipa, dlijeta, keltove, koplja, kacige, noževe, srpove, šipke-ingote, okrugle ukrasne ploče

ISTARSKA KULTURNA SKUPINA (XI. i X.st.)

LOKALITETI

- 4 **gradine** (Makadanj, **Vrčin**, **Gradina na Velom Brijunu**, **Monte Grosso kod Pule**)
- 2 grobna humka (Novi Grad kod Krmeda, Vrčin)
- 2 groblja na ravnom (Vrčin, Gradina/V.Brijuni)
- 3 **ostave** (**Oprtalj**-12 sjekira; **Baretine kod Brtoneglja**-4 sjekire sa zaliscima i šuplje sjekire; **Monte Grosso**-3 sjekire sa zaliscima)
- u Istri nisu poznati lokaliteti s neprekidnim trajanjem kroz čitavo brončano i željezno doba, osim možda Vrčin

NASELJA

- **gradine** – imale su bedeme, a osim za zaštitu, mogli su ograđivati i groblja, ako su bedemi bili višestruki, tj.ako su se groblja nalazila na terasama između 2 bedema (kao npr. Gradina/V.Brijuni; ovakav ukop na Gradini se odnosi na ranije razdoblje, još od RBD)

SAHRANJIVANJE POKOJNIKA

a) na zajedničkim grobljima na ravnom zemljištu ili podno naselja

b) pod kamenim gomilama

- najčešće **zgrčenci**, ali i **sjedeći položaj** (izuzetak u Istri i Primorju)
- dakle, u Istri se tek nakon doseljenja nosilaca KPŽ mijenja ritual i to od poč.željeznog doba – do tada su groblja isključivo na ravnome (**znači u Istri se kroz cijelo brončano doba pokapaju pod humke, a sa KPŽ-om počinje spaljivanje**)
- najveća količina keramike je nađena u naseljima, bronč.predmeti iz ostava, a grobovi pretežno sadrže nakit koji je u ovoj fazi bogatiji i obilniji što upućuje na složeniji i raznovrsniji duhovni život

BRONČANI PREDMETI

NARUKVICE – 2 vrste:

a) valovita (sl.19, br.10) – nema analogije (Vrčin)

b) od uske vrpce sa spiralnim završecima (sl.19, br.11) – Novi Grad; takve narukvice i naušnice su u SBD poznate od Poljske do Ukrajine i sj.Hrvatske, a u KBD i do Grčke. Ovdje su se javile vjerojatno preko KPŽ preko Podunavlja

NAUŠNICE ili SLJEPOOČNIČARKE – sl.19, br.12 i 13 (Vrčin)

- takve slične, ali narukvice, susrećemo još u RBD u unjatičkoj kult. na podr.Češke i Austrije, a u KBD i u Mađarskoj, sj.Srbiji i Srijemu. Ove su nastale valjda pod utjecajem panonskog prostora

SPIRALNO PRSTENJE – u KBD ih nalazimo u dalmatskoj skupini, ali i u KPŽ u Slavoniji i Srijemu – odakle su se i širile

SPIRALNI PRIVJESCI – sl.19, br.9 – javljaju se često u Istri u KBD, pa i u željezno doba

SJEKIRE – 2 vrste

- a) sjekire sa zaliscima – mnogo ih nađeno u ostavama (sl.19, br.3 i 4 ili T.42, br.1-3)
- b) šuplje sjekire – keltovi – sl.19, br.5; rijetke!
 - pretežno imaju svojstva mlađih sjekira Ha B faze X/IX.st.
 - u Istri su najbrojnije a) sjekire, ali ne nalazimo 'južnije' tipove, npr.albansko-dalmatski

BODEŽI – 2 vrste

- a) trokutasta oblika (bez ručice) – sl.19, br.7 – slični nađeni u Venetu (Peschiera, Perteghelle)
 - sl.19, br.6 – slični su u sj.Hrv, Mađ. i sj.Italiji
- b) s jezičastom (rašljastom) ručicom – sl.19, br.8 – slične nalazimo u KBD u KPŽ, ali i Italiji

KOPLJA – sl.19, br.1 i 2

- imaju izrazite Ha A i B oblike
- proizvodi od jantara – u Istri nađena na 3 lokaliteta – Novi Grad, Vrčin, Žamnjak; diskoidnog ili kuglastog oblika, tamne ili svijetlocrvene boje

KERAMIKA

- *loptaste čaše-vrčići* (sl.19, br.14, 15) s 1 ručicom i 2 vodoravne naglašene crte – takve poznajemo u KPŽ u sj.Sloveniji te na liburnskom i japodskom prostoru
- *loptaste posude* sa stepeničastim sniženjem na vratu (sl.19, br. 16, 17)
- *jajolike posude* s 3 vodoravne crte na ramenu – slične znamo iz Z panonskog prostora, pogotovo sj.Sloveniji (Dobova, Ruše, Maribor, Hajdina)
- *posude s koljenastom* visokom ručicom – sl.19, br.17
- dakle, u keramici vidimo domaću predaju i vezu s primorjem, ali i vezu sa SZ Panonijom – KPŽ

GOSPODARSTVO

- vide se tragovi zemljoradnje (žrvnjevi, sjekire), stočarstva (kosti ovaca ili koze), lova, trgovine (kontakti s Dalmacijom, unutrašnjim Balkanom, JZ Panonijom KPŽ); jantar (razmjena od sj.Jadrana do Sirije – preko Albanije i Grčke; sve to ukazuje na razvijeno brodarstvo i pomorstvo); veze sa Italijom
- važni su i tragovi obrta – npr. na gradini Monte Grosso nađeni su ostaci radionice, odnosno ljevaonice

DRUŠTVENI ODNOSI

- živjeli su u gradinskim naseljima na uzvisinama, u suhozidnim, pravokutnim potleušicama, prstenasto nanizanima po gradini

- život po obiteljima ili užim rodovima potvrđuju zajednička groblja na ravnom tlu, u kojima su izdvojeni i ograđeni grobni prostori s pojedinim ili više grobova
- iako društvena raslojavanja nisu još izrazita, opažaju se neke takve pojave npr.veći tumuli
- zbog jačanja gospodarstva to je moralo utjecati na društveno raslojavanje, ali i na podjelu rada: razlikovali su se obrtnici, trgovci, pomorci...
- zbog očitih nemira u to vrijeme, javljaju se i ratnici, velika količina oružja, pogotovo na strateški važnim mjestima (Škocjan-Mušja jama)

PODRIJETLO I KULTURNI ODNOSI/UTJECAJI

a) s JZ panonskim prostorom KPŽ – širili su se dolinom Kupe, Krke i Reke do Istre, a i iz Slavonije i sj.Hrv. i SI Slovenije: naušnice, varijante kopalja, sjekira, bodeža, narukvica, privjesaka + keramika (slične predmete nalazimo u međurječju Save, Dunava i Drave iz II i III faze KPŽ)

b) zapadnobalkanski – npr.spiralnonaočarasti privjesci s petljom

c) s Italijom – pomorskim putem, pogotovo veze sa srednjom Italijom

d) veze sa ostalim Primorjem – s liburnskog i delmatskog područja jer tu su jantarna zrna najmnogobrojnija

- iz prethodnih faza naslijeđeni su osnovni uvjeti života (npr.gradine ili sahrana-tumuli), ali se proizvodnja bitno mijenja, te je prerada metala bogatija
- u vezi razvoja i oblikovanja ove faze, osim ovih utjecaja, tu su i već spomenute balkansko-panonske seobe

DATACIJA

– apsolutna – XI. i X.st.pr.Kr i to u usporedbi sa susjedima: Istra - liburnska skupina - dalmatska - KPŽ II do IV – protovillanova

LIBURNSKA KULTURNA SKUPINA XI. i X.st. apsolutna datacija

- područje od rijeke Raše i Učke u Istri do Krke u sj.Dalmaciji

LOKALITETI

- samo 1 ostava – Seline (2 bronč.koplj, 2 šuplje sjekire i 1 deblji kolut poput narukvice)
- 12 **gradina** – **Medviđa**, **Osor**, Gračnica, Topolje, Kostelj, Stankovci
- 7 humaka – na otoku Sestrinju, Raštane, Grižane, Šula, Garice/Krk, Kosa
- 11 grobalja na ravnome – Dugo Polje kod Sali, Galovac , Privlaka (2), Topolje, Osor, Baška/Krk
- **naselja** – gradine s bedemima
- **sahrana** – zgrčenci – a) u ravnim grobljima pokraj ili u blizini naselja; b) u kamenim gomilama
- prilozi – najčešće nakit, ali i dijelovi odjeće, oružje i keramika

BRONČANI PROIZVODI

F – 2 vrste – lučne i zmijolike

- a) lučne F s 2 diskoidna zadebljanja (T.43, 1 i 12; T.44, 7 i 8; T.45, 1 i 7)
 - luk je često ukrašen geom.motivima, cikcak crtama, rombovima...
 - dosta su velike – od 8 – 24cm
 - tzv.LIBURNSKE F
 - nazvana je tako jer je najbrojnija na liburnskom području, ali je ima i na japodskom, sj.dalmatinskom, te u Istri
 - razvila se od XI. - IX.st. na liburnskom području iz oblika F violinskog gudala (T.63, 8) s 2 zadebljanja na luku – koje su se proširile do Jadrana s JZ panonskog prostora KPŽa
 - liburnske F se preko Jadrana šire u Italiju, pogotovo srednju, počevši od Picenuma, a tamo su mlađe od IX.st.

- b) **zmijolike F** – jednodijelna (sa spiralnim diskom na kraju noge, Osor)
 - dvodijelna (sa spiralnim diskom na kraju noge, sl.20, br.17; T.45,3)
 - imaju sedlast luk s 2 petlje na krajevima, umjesto opruge na kraju – tu je igla s kuglastom glavicom, a drugi kraj luka produžuje se u nogu i spiralni disk
 - duge su od 7 – 20cm
 - ove F su se razvijale od X. – VIII.st. iz F u obliku violinskog gudala, najprije na liburnskom podr., a onda se u IX.st.raširile i na japodsko podr., u sr. i J Italiju

***ogrlice* – 3 vrste i to rijetke:**

- a) tordirane ili uvijene – sl.20; 22
- b) od debele žice, ukrašene 'jelovom grančicom', spiralom, cikcak – sl.20; 21 ili T.43; 7 – paralele nalazimo na delmatskom podr. ili KPŽ Slavonija
- c) od spiralnih cjevčica

***narukvice* – 4 vrste**

- a) široke, otvorene, od bronč.lima, izvana narebrene (T.44; 13, 14, 15)
- b) uske, zatvoreni kolut (T.43, 3-6 i 8-11), no češće otvoreni kolut (sl.20, br.14-dvoslivne)
- c) spiralne, trokutasta presjeka
- d) od bronč.žice omotane žicom ili spiralnom cjevčicom

***prstenje* – u obliku karičice**

- spiralno

***privjesci* – 4 vrste**

- a) spiralno naočarasti (sl.20, br.19 i 20) – 2 velika diska spojena cjevastim dijelom
- b) u obliku spiralne cijevi (sl.20, br.24)
- c) 2 spirale spojene lučnom žicom (sl.20, 23)
- d) privjesci u obliku kotačića – Osor + Mušja jama + Maribor (KPŽ)

- **igle** – sl.20, br.11-13; T.45, br.5 i 6)
- **sjekire** – 2 vrste – rijetke
 - a) sa zaliscima (sl.20, 7) – slične nalazimo od zapadnopanonskog prostora do Jadrana i Italije
 - b) šuplje – keltovi (sl.20, 8)
- **noževi** – 2 vrste
 - a) s uskom prstenastom ručicom (sl.20, 6) – nalazimo ih od sr.Europe do Sicilije, a slične imamo u Dobovi i Velikoj Gorici
 - b) krivi – s punom ručicom (sl.20, 5 + T.46, 8)
 - s jezičastom ručicom (sl.20, 4 + T.46, 6 i 7) – slični u Anconi i V.Gorici – možda bojni noževi
- **mačevi** – 3 vrste
 - a) s jezičastom ručicom – dugi (sl.20, 1 + 1a-korice mača)
 - kratki (T.46, 1)
 - b) kratki s jabučastim balčakom (sl.20, 3) – poznat samo iz Benkovca
 - c) s balčakom u obliku čaške (sl.20, 2 + T.46, 2; 2c korice)
 - okovi korica nađeni su i u Mušjoj jami, a u Varvari – kalupi za lijevanje takvih korica
 - ovi mačevi, pogotovo C, vjerojatno su proizvedeni pod utjecajem panonskog prostora (jer su bili rašireni od panonske nizine do sj.Europe)
- **koplja** – pretežno plamenasta, listolika oblika, karakteristična za Ha A i B fazu
- nisu ukrašena – sl.20, br.9 i 10 + T.45, 10
- **toke** – kalotastog oblika, kao i kod KPŽ i u Mušjoj jami
- **gumbići** – T.43, 13-16 – kalotasti
- jantar – nalazimo ih u Vrsi (Nin), Privlaci i Baškoj/Krk; većinom su valjkasto plosnati, ukrašeni brazdama ili rebrima, a mogu biti i kuglasti, bez ukrasa (T.44, 9-12, 19-21)
- ovo su najraniji poznati proizvodi jantara na liburnskom području
- **staklo** – u Privlaci nađeno 12 zrna zelenkaste staklene paste
- **nakit** – nalazimo ga najčešće u grobovima. Brončan je, te prevladava nakit odjeće i ruku, a sasvim izostaje nakit za glavu

KERAMIKA

- najčešće je nalazimo u naseljima (rijetko u grobovima), izrazito je siromašna ukrasima, prevladava loša tehnika
- čaša s vertikalnom ručkom i 3 paralelne crte (sl.20, 25); slične nalazimo na Gradini/Brijuni, ali i u sj.Sloveniji- KPŽ – Ruše, Maribor, Hajdina
- loptasti vrč sa stožastim ili cijevastim vratom i 2 ušice (sl.20, 27) – slične nađene u pećini Bezdanjači, Velikoj Gradini – Varvara i Podu kod Bugojna

- keramiku povezujemo sa svojstvima KPŽ (Z Panonija) – zapadnobalkanskim područjem. Podudara se i s ostalom keramikom u Primorju, a dijelom se razvijala u domaćim predajama

GOSPODARSTVO

- opažaju se tragovi zemljoradnje, stočarstva, obrta, trgovine i razmjene, pomorstva...
- obrtnu proizvodnju potvrđuju i pojedini proizvodi koji su se ovdje i razvili – lučna i zmijolika F, krivi nož. Također, budući da ih nalazimo često u Italiji – znamo da se razvija trgovina i pomorstvo
- neki predmeti su mogli dospjeti do Liburna iz sj. Hercegovine gdje se nalazila veća ljevaonica (Varvara)
- isto tako pojedine proizvode su mogli preuzeti sa Z Balkana gdje se ranije javljaju npr. narebrene narukvice i spiralnonaočarasti privjesci
- veliki su utjecaji iz KPŽ na liburnsku kult. – to vidimo u pojedinačnim vrstama sjekira, mačeva, kopalja, igala. Ali na liburnskom podr. ipak nedostaju brojni KPŽ proizvodi – srpovi, bodeži..
- jantarna zrna se smatraju proizvodima mikenske kult. što nije sigurno jer postoji mogućnost njihove proizvodnje i na liburnskom podr.
- mikenski utjecaji na mačevima s balčakom u obliku čaške vjerojatno su preneseni preko uzora s panonskog područja
- svo ovo gospodarstvo se razvija i jača do te mjere da Liburni početkom željeznog doba kreću u kolonizaciju suprotne, talijanske, obale (u okviru preseljenja Ilira u Italiju)

PODRIJETLO I KULTURNI ODNOSI

- Š. Batović je 1960. izdvojio liburnsku skupinu ove faze
- Tada dolazi do promjena – novi bronč. predmeti, jantar i dio svojstva keramike – a više-manje zbog širokog razvoja trgovine, prometa i proizvodnje
- Podrijetlo: nasljeđe i razvoj na domaćem tlu + utjecaji iz JZ Panonije (KPŽ), iz Z Balkana, jadr. primorja i Italije
- **Važno je još reći za lučne F s 2 zadebljanja da postoje liburnske i delmatske**
- Liburnske – nalazimo između Krke i Soče, te po Italiji; razvijaju se od XI.-IX. st
- Delmatske – između Krke i Neretve pa u zaleđe do Save i Une na JI i to do J Italije; razvija se od X. – VIII. st.
- Inače, tih lučnih F imamo najčešće na SZ Balkanu, ali i na jugu do Makedonije, Albanije, Grčke, Krete i M. Azije

DATIRANJE LIBURNSKE SKUPINE

- **ova faza se razlikuje od prethodne, naročito po sadržaju grobnih priloga (jer sadrži većinu proizvoda kojih ranije nije bilo), a većina groblja i naselja se nalazi na novim položajima. Ipak po svemu sudeći više se vezuje uz brončano nego uz željezno doba**
- kraj bronč. doba ili početak željeznog doba ovog, kao i širih područja na cijelom Z Balkanu i u Italiji, odredio je 3. val balkansko-panonskih seoba, koji je uvjetovao temeljne promjene kult. i narodnosna pomicanja, koji se završava na prijelazu iz X. u IX. st., jer se nakon toga (od poč. IX. st.) datiraju brojna naselja i groblja s početka željeznog doba

- dosta čvrst okvir nam daje usporedba ovog područja s dalmatskim (isti sadržaj grobova i ostava), a i dobra stratigrafija na Velikoj Gradini/Varvara (gdje se život završava s ovom fazom) koja sadrži niz istih pojava, npr. kalupe za lijevanje mačeva, okova korica, ukrasnih igala, kopanja, sjekira..
- naročito dobra usporedba liburnske faze s Italijom gdje u ostavama ili grobljima nalazimo slične predmete, a odgovaraju završnoj fazi bronč.doba tj. protovillanovi, koja se datira u XI. i X.st.
- uspoređujući sa susjedima situacija je:
- liburnska skupina – dalmatska – istarska – KPŽ II-IV – protovillanova
- **apsolutno datiranje je u XI i X.st.**

DELMATSKA KULTURNA SKUPINA, XI. i X.st.

- na području kasnijih Delmata, **između Krke i Neretve**, pa do dinarskih planina u unutrašnjosti

LOKALITETI

- 2 sojenička naselja – Dugiš u Otoku, Vratnice u selu Grab
- 3 pećinska naselja – Rača spilja/Lastovo, Jama u Podumcima, Špilja u Otišiću
- 5 grobalja na ravnom – Čulak, Postranje, križine
- 7 grobnih humaka – Unešić, Petrovo polje, Vojnić, Mandalina, Danilo
- 9 gradina – Samograd kod Muća, sv.Kuzma u Sitnom, Petrovići, Veliki Gradac na Privali, **Velika Gradina/Varvara**
- 7 ostava – Balina Glavica, Sitno, Dabar kod Segeta, Makarska, Ometala
- 2 pećinska groblja – Jama u Podumcima, Špilja u Otišiću
- ovo se područje razlikuje od drugih po većem broju ostava, po jedinim pećinskim grobljima i sojeničkim naseljima, kao i po pećinskim naseljima – to sve ukazuje na velika previranja i nemire, te sklanjanje u zaštićenije prostore

NASELJA

- **pećine, sojenice, gradine (prevladavaju)**
- neka su naselja trajala kroz eneolitik i cijelo bronč.doba, kao Varvara, a neka su u KBD bila naseljena, npr. Jama u Podumcima
- **gradine su kao i u ostalom Primorju na uzvišenom i opasane bedemima (suhozid)**
- pećine su u ovoj fazi vjerojatno služile samo kao privremeno sklonište, kada su tu pokapali i svoje mrtve. Osim pećine na Lastovu koja je služila privremeno za lovce i stočare.
- **Sahranjivanje – u ravnim grobljima, kamenim gomilama, pećinama**

OSTAVE

- pretežno sadrže oruđe i oružje, a onda ukrase: sjekire sa zaliscima, sjekire dalmatsko-albanskog tipa, šuplje sjekire, dlijeta, koplja, bodeže, mačeve. Noževe, F u obliku violinskog gudala, lučne F s dva zadebljanja, ukrasne igle, spiralne privjeske, tordirane ogrlice, narebrene narukvice dvoslivnog presjeka, ukrasne ploče i šipke

MATERIJALNA KULTURA

- na dalmatskom području nalazimo neke predmete kojih nema na ostalom Primorju:
- dvorezni i polukružni brijači
- F u obliku violinskog gudala
- Spiralne F
- Platežna sredstva (šipke)
- Ali i obratno, ovdje nemamo neke predmete koje ima Primorje:
- Mačevi s čaškom
- Zmijolike spone
- Brijači s grbom

BRONČANI PREDMETI

-FIBULE – 3 vrste

a) F u obliku violinskog gudala (sl.21, 1 i 2) – 3 tipa

1.tip – niskog koljenastog luka ukrašenog cikcak crtama, ili motivom jelove grančice, bez diska na kraju noge

2.tip – s tordiranim lukom i produžetkom noge u spiralni disk (Jama/Podumci)

3.tip – s listoliko proširenim lukom i produžetkom noge u spiralni disk, a luk je ukrašen s 3 urezane crte i nizom trokuta (Solin)

- F u obliku violinskog gudala najčešće nalazimo u ostavama II faze KPŽ u sj.Hrvatskoj i na Glasincu u I Bosni, a datiraju se od kraja XIII. do kraja XII.st.

- ove su F definitivno prenijete iz sj.Hrvatske na dalmatsko područje. One predstavljaju mlađe varijante koje nalazimo npr.u ostavama (Otok/Privlaka ili Poljanci) pa ih zajedno s oblicima kult. III faze KPŽ, kakvi su izraziti u Ha A i B1, pa ih treba datirati u ovu fazu, u XI. i X.st, kao i u Italiji

b) lučne F s 2 diskoidna zadebljanja - T.47, 6 – Tiškovac (ova ima elemente liburnske, a sve ostale izrazito dalmatskog karaktera)

- T.48, 20 i 21, Vranjic

- sl.21, br.3 i 4

- velike od 8 – 33cm

- mogu biti starije i mlađe

- luk ukrašen cikcak linijom

- noga neukrašena

- potkovastog ili trokut.oblika

- iskucane točke po nozi

- luk je plosnat, izbrazdan ili isprofi

liran s jedne strane

- tzv.**DALMATINSKI tip** ili **TIP GOLINJEVO** po B.Čoviću

- razvija se na ovom području od X. do VIII.st. jer su ostali primjerci kasniji – npr. u unutrašnjosti Balkana ili u Italiji

- **razvile se iz F u obliku violinskog gudala**

c) naočarasto spiralna F - nađena u grobu u Tiškovcu – jedini primjer iz Primorja jer se javljaju kasnije, početkom željeznog doba

- dva spiralna diska spojena osmicom u sredini

-OGRLICE – 2 vrste

- a) tordirane (sl.21, 7; T.48, 4) – vjerojatno raširene iz unutrašnjosti Balkana
- b) ukrašene urezivanjem (sl.21, 8; T.48, 1) – sa snopovima kružnih crta ili cikcak linija. Slična je nađena i na liburnskom području (T.43, 7), ali i u Slavoniji, pa je moguće da su odatle proširene na Jadran

-NARUKVICE – 3 tipa

- a) narebrene, otvorene, široke (sl.21, 11) + T.48; 17 i 18)
- b) dvoslivne, češće zatvorene (sl.21, 12) + T.47, 8
- c) spiralne – dvoslivnog presjeka (T.47, 12)
 - romboidnog presjeka (T.48, 16)
- slične kao i na liburnskom području

-PRSTENJE

- halkice (T.48, 22-25)
- spiralni (T.48, 15)

-PRIVJESCI – 4 vrste

- a) spiralanonaočarasti s cjevastim srednjim dijelom (sl.21, br.15, 17, 18) + T.47, 9-11 + T.48; 13, 14, 19 + T.50; 11, 12
- b) u obliku spiralne cijevi ali bez diskova – sl.21, 14; isti su kao i u liburnskoj kult.ove faze
- c) spiralanonaočarasti, spojeni lukom
- d) kružni – u obliku slova T (produžetak) – sl.21, 9 (Dabar; paralele u Slavoniji)
 - u obliku kotačića sa žbicama i s križnim produžetkom na obodu (V.Gardina/Varvara)

-UKRASNE IGLE – 4 varijante

- a) s glavom u obliku posude (slične na liburnskom, istarskom i zapadnapanonskom području – Ruše, Maribor, Ljubljana)
- b) s glavom u obliku čaške
- c) s glavom od 2 kuglasta zadebljanja završene šiljkom (nađene na Kampima, Varvara); poput igala, 2djelnih zmijolikih F na liburnskom i japodskom području)
- d) dvokrake igle sedlasto savijene glavice ili u obliku grčkog slova omega (iz ostave u Sitnom)

-BRIJAČ – poznat samo 1 dvorezni – sa Rače/Lastovo (sl.21, 10); slične nalazimo u KPŽ u panonskom prostoru, pa vjerojatno i ovaj potječe s tog prostora

-SRPOVI – nađeno 8 primjeraka (sl.22, 4 + T.49, 3-5); slične nalazimo u panonskom prostoru, odakle vjerojatno i potječu

-SJEKIRE

- a) šuplje – česte, na 20ak nalazišta + na Velikoj Gradini/Varvara i Gradini u Čerigaju nađeni kalupi za njihovo lijevanje (sl.2, br. 7 i 8), (T.47, 3 i 4), (T.49, 7), (T.50, 1-3, 9, 10)

- pretežno potječu iz ostava. Prema nađenim kalupima, svakako su se proizvodile i na ovom području, iako većina ima oblik (opći) raširen na velikom prostoru, osobito u KPŽ, odakle su se vjerojatno uvozile

b) sjekire sa zaliscima – nađene u 10 primjeraka raznih varijanti; zanimljiva je ona iz Sitnog (sl.22, 6) sa visokim zaliscima i lepezastom oštricom (slične nalazimo u Italiji, odakle je vjerojatno uvezena)

c) sjekire s ušicom:

I) lepezasto proširene oštrice (sl.22, 10) – poznate jedino iz debelog Brda kod Sarajeva, a inače česte u Italiji, odakle su i uvezene

II) lučno savijene s rebrasto ojačanom ušicom i s produžetkom ušice u čekić (Sitno, sl.22, 9); imamo ih i u debelom Brdu, ali i sj.Hrvatskoj i Crnoj Gori, te J Italiji – gdje su izvezene s Balkana, a slične su dalmatinsko-albanskom tipu

III) dalmatinsko-albanski tip (sl.22, 5 / T.50, 5 i 7) – poznata iz ostave iz Sitnog, što je najsjevernije nalazište takvih sjekira, a česte su na J Jadranu. Ima lučno savijeni oblik, prstenasto ojačanu ušicu do drška s produžetkom u čekić, ojačana je s 2 rebra

- **DLIJETA** – jezičastog oblika ili slična šupljim sjekirama; s Velike Gradine/Varvara imamo 4 kalupa za njihovo lijevanje, a iste primjerke ima i KPŽ

- **BODEŽI** – iz Dabra s jezičastom ručicom (ostava, sl.22, 11/ T.49, 9) – česti su takvi u II fazi KPŽ osobito u Slavoniji, odakle su prenijeti na obalu

- **NOŽ** – s uskim produžetkom za nasad ručice poznat je u ostavi iz Dabra (T.49, 1), a takvi se, kao i cijeli sadržaj ostave, nalaze u Slavoniji

- **MAČEVI** – poznata su nam 4 duga mača s jezičastom ručicom (sl.22, 12/ T.49, 8) – Međina kod Sinja, Čulak, Balek kod Vrlike, Dabar; ovakve nalazimo u velikom dijelu Europe, pa i u Primorju i Panoniji

- međutim na V.Gradini/Varvara nađen je kalup za lijevanje takvih mačeva + 3 kalupa za lijevanje kratkih mačeva s punom jabučastom ručicom, + 4 kalupa za lijevanje okova korica kakvi su nađeni po cijelom Z Balkanu što ukazuje da su se svakako lijevali i na ovom području

- **KOPLJA** – sl.22, 1-3/ T.47, 2

- uobičajenih listolikih ili plamenastih oblika

- razlikuju se po veličini, od 5 – 25cm

- na V.Gradini/Varvara nađeni kalupi

- inače su brojni u panonskom prostoru, odakle su vjerojatno prošireni do Jadrana

- **PLATEŽNA SREDSTVA/ŠIPKA** – poznat je jedan iz Makarske (ostava) u obliku volovske kože ciparske vrste (sl.21, 13). Kod nas imamo još jedan primjer iz sj.Hrvatske – Kloštar Ivanić; takve su šipke poznate i česte u I dijelu Sredozemlja

- **VEZICA ZA POJAS** – T.47, 5; ukrašena urezanim kružnicama , trokutima i jelovom grančicom; sličnu imamo iz obližnje ostave (Kehin Grac) ili s 1 lokaliteta u sr.Bosni
- **TOKE** – stožasta ili kalotasta oblika, nađene u grobovima u Jami u Podumcima i u Špilji u Otišiću
- **KALUPI ZA LIJEVANJE** – osim na V.G./Varvara imamo i 1 kalup za lijevanje šupljih sjekira s poprečnim rebrom, a potječe s Gradine u Čerigaju kod Lištice. Po tome je očito da je dio metalnih predmeta bio izrađen na ovom prostoru
- **PROIZVODI OD JANTARA** – sl.21, br.5 i 6/ T.48, 5-7
- samo otkrivena 3 zrna u grobu iz Vranjica, plosnatog su i dvostožastog oblika – što su najstariji poznati proizvodi jantara na dalmatinskom području
- **PROIZVODI OD STAKLENE PASTE** – samo u Vranjicu, T.48; 8-12
- **NAKIT** – većinom izrađen od bronce
- jedino na V.G./Varvara nađen niz kalupa za lijevanje
- uglavnom, sve su to uobičajeni predmeti u KBD, ali imamo i nekih predmeta koji se razlikuju od onih s ostalih područja, npr. mjesne vrste lučnih F (koje ovdje imaju izvorište) ili F u obliku viol.gudala (koje nisu poznate na ostalom primorju), spiralne F, dvokrake igle..
- jantarni proizvodi su ovdje rijetki
- samo su na ovom području nađeni kalupi za lijevanje nakita – znači tu je izrađivan!
- sve to ukazuje na samostalni razvitak i dijelom jače utjecaje KPŽ u Slavoniji

KERAMIKA- sl.23

- najčešće su stožaste zdjele s uvučenim obodom – izbrazdanim tzv. turban vrste – (sl.23, 1)
- jajolike posude ili lonci s jezičastom ručicom
- loptaste posude s razvraćenim obodom
- trbušasti pehari s cjevastim vratom i okomitom drškom
- ukras: urezivanje, udubljivanje, brazdanje; uzorci trokuta, cikcak, kosih brazda
- na keramici se vidi domaće naslijeđe, ali i veze s J i sr.Bosnom, KPŽ-om

GOSPODARSTVO

- vide se tragovi stočarstva, zemljoradnje (srpovi iz Dabra, iz okolice Ljubuškog i s Gradine u Koritima)
- tragovi obrta (ljevaonice V.G/Varvara), to podrazumijeva trgovinu i razmjenu
- veze s jugoistokom – platežno sredstvo u obliku volovske kože ili sjekire dalmat.-albanskog tipa, jantar
- razmjena u obratnom smjeru – lučne F s dalmatinskog područja prema JI do Krete i M.Azije ili do Glasinca u Bosni
- veze s liburnskim područjem
- veze s Italijom – slična koplja, sjekire s ušicama, sjekire sa zaliscima, staklena zrna

- veze s pozadinom Balkana – preko tog područja prošireni su brojni proizvodi i bogati geometrijski stil, ali preko njega su se kretali i utjecaji iz Slavonije
- veoma izraziti utjecaji sa KPŽ JZ panonskog prostora

DUHOVNI ŽIVOT

- **naglašena sunčana simbolika i na dalmatskom i na liburnskom području, pogotovo u Istri. Taj kult, odnosno simbolika potječe iz KPŽ**
- s Gradine u Varvari imamo 1 Ž (simbol plodnosti) i 2 M (simbolika sunca) lika

DRUŠTVENI ODNOSI

- stanovalo se po obiteljima u četvrtastim ili pravokutnih suhozidnim ili drvenim kućama, ili pećinama
- na razne vidove zajedničkog života ukazuju trgovina, obrana, promet, život u rodovskim i plemenskim odnosima, zajednička obilježja kulture, isti obredi i običaji, bedemi..
- društveno raslojavanje nije ni ovdje izrazito. Nema dokaza o izdvajanju vladajućeg sloja ili pojedinaca, ali dolazi do specijalizacije gospodarstva i podjele rada (zanatlije, lijevači, kovači, trgovci, pomorci, ratnici) – to je svakako uvjetovalo gospodarske i društvene razlike

PODRIJETLO I KULTURNI ODNOSI

- iz prethodne faze nalijeđeni su osnovni uvjeti života, ista vrsta naselja, isti način sahranjivanja i osnovna svojstva keramike. Ipak, veliki dio proizvoda, osobito od bronce, nije naslijeđen. Do toga je došlo zbog pojačanog prometa, trgovine i proizvodnje

UTJECAJI KPŽ-a

- većinom iz JZ panonskih prostora, ali i sj.Hrvatske i ponešto iz I Slovenije – pojedine vrste šupljih sjekira, F u obliku viol.gudala, bodeži, pojedini mačevi, brijachi, narukvice, ogrlice, koplja, noževi, srpovi. To posebno potvrđuje ostava iz Dabra jer iste predmete sadrže brojne ostave i groblja II-IV faze KPŽ
- imamo i obratnih utjecaja – npr.jdna lučna F nađena u Vinkovcima ili šipka ciparskog tipa u ostavi iz Kloštar Ivanić

UTJECAJI IZ Z BALKANSKOG PROSTORA

- snažni na dalmatinskom području
- dijelom su to utjecaji s glasinačkog područja (narebrene narukvice i spiralni privjesci – koji su rašireni do Jadrana), a dijelom je to keramika iz sr.Bosne (+bakar)
- obratno – iz dalmatinskog područja u unutrašnjost proširili su se kratki mačevi s jabučastom ručicom, lučne F, pojedina koplja
- sličnosti s liburnskim i japodskim područjem – nalazimo pretežno ista svojstva kultura
- veze s Italijom i JI smo spomenuli

DATIRANJE

- okvirno se datira po **Re Ha A1 i B1 – u XI. i X.st** (rana ili I faza željeznog doba)
- apsolutno datiranje, prema okolnim kulturama:
 - dalmatska skupina – liburnska – srednjobosanska (Pod B) – južnobosanska (Debelo brdo) – Glasinačka IIIb-c – KPŽ II-IV – protovillanova

JUŽNOPRIMORSKA KULTURNA SKUPINA, XI. i X.st.

- obuhvaća J Dalmaciju, J Hercegovinu i Z dio Crne Gore
- **lokaliteti** – 1 pećinsko naselje – Crvena Stijena
- **2 gradinska naselja** – Kulina na Zavrhu; Grdova gradina u Petrovićima
- 3 grobna humka – Babino polje na Mljetu; Rabina kod Nevesinja, Krstovače u Nikšičkoj župi
- **6 ostava** – Vihovica kod Mostara, Cavtat, Petrovac, Kulina u Zavrhu, Grdova gradina u Petrovićima
- **naselja** – vjerojatno gradine s bedemima + pećina (privremeno radi lova i stočarenja)
- **sahrana** – pod kamenim gomilama (zgrčenci)

OSTAVE

- sve ostave sadrže sjekire, osim one u Cavtatu (srpovi, narukvice, sjekira, koplje, kaciga, posuda)
- ostava iz Mostara ima šuplje sjekire, a sve ostale smještene u Crnoj Gori imaju sjekire dalmatinsko-albanskog tipa
- znači samo se Mostar i Cavtat vežu uz SZ područje (koje je pod jakim utjecajem panonskog prostora), dok se ostale ostave vežu uz JI, što znači da C.Gora nije doživjela jače utjecaje KPŽ

MATERIJALNA KULTURA

- *prstenje* – poznato samo u obliku alkica (sl.24, 4); Babino polje-Mljet
- *privjesci* – spiralnonaočarasti s cjevastim sr.dijelom (sl.24, br.1 i 2) ili T.51, br.1 i 2
- *sjekire* – sa zaliscima, šuplje, s ušicom, dalmat.-albanski tip (najčešće)
- *sjekire dalmat.-alb.tipa* poznate su u 40ak primjera među kojima su 4 ostave s isključivo takvim sjekirama (sl.24, 8) – to su lučno savijene sjekire s proširenom ušicom, s lepezastom oštricom i s trapezastim produženjem u čekić na vrhu, a uz rub su ojačane plast.rebrom
- u Boanu kod Šavnika i Plani kod Bileće nađene su sjekire slične vrste, zvane 'Debelo brdo'
- dakle, imamo 3 tipa sličnih sjekira raširenih na velikom području od Sirije i Palestine do Kavkaza, sr.Europe i Jadrana. Na zapadnobalkanskom području su 3 varijante:
- 1.dalmatinsko-albanska – raširena pretežno u Z dijelu C.Gore + 1 primjer iz Dalmacije (Sitno)
- 2. varijanta 'Debelo brdo' – raširena rijetko, od SZ Crne Gore do sj.Hrvatske
- 3. skadarska varijanta u Albaniji – oblikovno je vezana uz istok do Rumunjske i Kavkaza
- *bodeži* – nađena samo 2:

- s jezičastom ručkom – Rabini (sl.24, 7) – oblikom je vezan uz Bosnu (možda je rađen u Varvari)
- trokutasti, s 2 rupice za pričvršćivanje drvene ručice – Nikšićka župa; datiran je u RBD, ali pored njega je bilo koplje iz ove faze, pa je možda ipak KBD
- *koplja* – listolika, sl.24, br.10 i 11
- *narukvice* – 2 vrste poznate:
- trokutasta presjeka, ukrašena nizom urezanih trokuta
- 3 masivne, zaobljene sa zadebljanim krajevima – ukrašene urezanim cikcak linijama
- proizvodi od stakla – na Mljetu nađeno 16 sitnih plavih zrna (sl.24, 6/ T.51, 6 i 7) – moguće je da su iz Italije uvezeni jer su se proizvodili na ušću Pada
- keramika – dvostožaste, stožaste ili poluloptaste zdjele
- čaše s okomitim ručicama
- jajolika posuda s ravnim dnom (sl.24, 3)
- u Crvenoj Stijeni je nađen piramidalni pećnjak/prieklad i čep kao dio kalipa za lijevanje šupljih sjekira – dokaz za proizvodnju
- na J Jadranu se opažaju tragovi zemljoradnje, lova, stočarstva, obrta, trgovine i pomorstva

ZAKLJUČAK

- nema izrazitih domaćih proizvoda osim sjekira dal.-alb.tipa, koje su bile i osnovna ratna oprema. Smatra se da su te sjekire proširene s Bliskog istoka. Ipak, neli drže da su raširene posredstvomJI Europe, gdje su se ranije pojavile i imale prethodan razvoj
- imamo utjecaje iz KPŽ-a, Z Balkana i Italije,a zanimljivo je da u J Primorju NISU poznate lučne F s 2 zadebljanja – ali vjerojatno će se naći jer su poznate na okolnom području, pa i u Albaniji
- datacija, kao i ostale grupe:
- jž primorska skupina – KPŽ II-IV – glasinačka IIIb-c (Ha A –B) – jž bosanska – dalmatska – I faza željeznog doba u Albaniji – protovillanova
- apsolutna datacija – Xi. i X.st.

JAPODSKA KULTURNA GRUPA (Ružica Drechsler-Bižić)

- prostor današnje Like, JZ Hrvatska između planina Velike i Male Kapele i Plješivice na sj. i Velebita na jugu ove regije
- na ovom prostoru prva pojava japodskih elemenata nastaje u KBD, ali neki elementi sežu još iz SBD (npr.pećina Bezdanjača- u kojoj sahranjivanje počinje u SBD i traje do Ha A stupnja KBD)
- umrli se isključivo sahranjuju inhumacijom u ispruženom položaju (i tako sve do mlađeg željeznog doba)
- ograđivanje grobne rake većim neobrađenim kamenjem prati se ovdje od SBD, ali u stvari započinje već krajem RBD što dobro ilustriraju grobovi pod tumulima u Ličkom Osiku
- ipak početkom KBD (početak japodske kult.) javljaju se i neke novine – prvi puta se ovdje pojavljuju, osim inhumacije, i spaljivanje mrtvih, a pepeo se stavlja u žare.

Počinje intenzivnije naseljavanje gradina, ali česti su i tragovi privremenog života u pećinama

- u Ha A stupnju u Panoniji i međurječju Sava-Dunav-Drava već je uvelike rasprostranjena KPŽ
- K.Vinski smatra da je upravo KPŽ imala presudnu ulogu u formiranju japodske kult.
- Benac i Ružica ipak smatraju da **KPŽ ima određenu, ali ne i presudnu, ulogu u formiranju ove kult. jer ipak postoje i neki autohtoni elementi – skeletno sahranjivanje (od SBD), a KPŽ donosi spaljivanje. Upravo ta dvojnost ukopa, biritualno sahranjivanje, očigledno je u japodskim KBD nekropolama: Vrepcu, Kompolju, Smiljanu i Prozoru**

LOKALITETI

- **8 gradinskih naselja – Kompolje, Srpsko polje, Prozor, Vrebac, Široka kula, Smiljan, Tolić, Medak**
- **5 pećinskih naselja – Ličko Lešće, Gračac, Trnovac, Mlakva, Lovinac**
- **7 nekropola – Vrebac, Smiljan, Kompolje, pećina Bezdanjača (Vrhovine), Medak, Velika Popina, Prozor**
- **naselja – gradine & pećine**
- **sahrana – pećine (samo Bezdanjača, skeletni ukop)**
 - pod tumulima - i inhumacija i inkremacija (žare)
 - ravne nekropole - i inhumacija i inkremacija (žare)

MATERIJALNA KULTURA

- nalazimo je u naseljima i nekropolama, a kasnije u željezno doba japodska kultura doživljava vrhunac
- sjekire
- a) sa zaliscima (T.53, 1) – samo 2 primjerka – Bezdanjača i Bužim
- b) šuplje – različite – T.52, 1-4, 7, 10-sa segmentno proširenim donjim dijelom
- paralele nalazimo u Ha A1 i Ha A2 stupnju zapadnapanonske regije
- koplja
- a) plamenasta (T.53, 2-4) – paralele u ostavama faze II KPŽ-a
- b) listolika – mlađa su, stoje na prijelazu Ha A u Ha B stupanj (T.52, 9 ili T.54, 6 i 7)
- srpovi – nađena samo 2 – T.52, 8
- srpovi s drškom u obliku jezičca i 2 paralelna rebra koja prate lučno savijeno sječivo – pripadaju starijim tipovima, prema uobičajenoj podjeli koja vrijedi za sr.Europu. vremenski se uklapaju u Br D – Ha A stupanj, tj. po K.Vinski fazu II
- noževi – poznata samo 2 primjerka – Bezdanjača i Metka (T.53, 9)
- prvi spada u grupu noževa s jezičastom drškom (GRIFZUNGENMESSER) – T.53, 6; tipološki je najbliži nožu iz Matrei (Italija) – Ha A1-A2
- dugi, krivi nož, ne zna se je li imao punolijevanu dršku ili jezičastu
- smatra se da ima stilizirani prikaz ratnika sa šljemovima koji imaju šiljatu krijestu
- slične noževe imamo u liburnskoj grupi i Italiji, a pripadaju Ha A2-B1 stupnju

- fibule – 4 tipa

a) lučne jednopetljaste s diskoidnim zadebljanjem na luku (Kompolje, Prozor, Vlačko polje)

- smatra se da su **import iz liburnskog područja, te se datiraju u Ha A2-B1** (Batović)

- prozorski primjer je nešto mlađi, jer je rađena od željeza (T.54, 2 i 3)

b) lučne jednopetljaste pravilnog luka (bez zadebljanja)

- nešto su češće na japodskom prostoru, a datiraju kada i F a) (T.54, 5)

- **porijeklo im je u japodskoj kult. te ih treba smatrati genetskim nastavkom onih prethodnih**

c) dvodijelne F s pravom nogom (T.55, 13) – nađene u Kompolju i Bilaju

- Kompolje- osim ove F bila je i otvorena narukvica trokutastog presjeka + 2 male, spiralne naočaraste F – pa se cijeli grob može datirati u kraj X./poč.IX.st. (T.55, 5-9)

d) spiralne naočaraste F (T.55, 14)

- malih dimenzija nađene u Gračacu, Smiljanu, Vrepcu i Kompolju

- ogrlice

a) tordirane (T.55,4)

- nađene su sa iglama koje imaju okruglu glavicu i malim spiralnim naočarastim F, pa se vremenski uklapaju u poč.IX.st

b) od spiranih cjevčica nanizanih na kožu (T.55, 12) – pripadaju Ha A2-B1 stupnja

c) od jantara – prvi puta nađene u Bezdanjači, grobovima Ha A1 stupnja; inače su česte od Ha B stupnja

- **privjesci** (T.53, 7 i 8 / T.54, 1 i 1a / T.55; 2,6,7)

a) spiralnonaočarasti s cjevastim srednjim dijelom

b) spiralni u obliku točka

c) spiralni s petljom u sredini

- slični su kao i u Liburniji i datiraju se Ha A-B

- osim c) tipa koji je uobičajen kod Japoda

- iple

a) s topuzastom glavom (T.55, 16) – **Bezdanjača, Ha A1**

b) s okruglom glavom (T.55; 11 i 15) – **javljaju se kasnije, na prijelazu X. u IX.st.**

KERAMIKA

- **utjecaji KPŽ-a vidi se na keramici iz nekropola:**

- žara zaobljenog trbuha s 4 drške (T.56, 5)

- žara zaobljenog trbuha, kratkog vrata i s bradavičastim ispupčenjem (T.56, 2)

- zanimljiva je žara zaravnjenog oboda s 2 račvaste drške i vertikalnim kanelirama (T.56, 6 i 6a)

- zdjela jako razgrnutog oboda (T.56, 1)

- u naseljima – karakteristične šalice s visokom drškom (T.56, 3)

EKONOMSKI ASPEKTI

- na prvom mjestu su stočarstvo i lov, a zatim zamljoradnja, proizvodnja keramike i prerada metala. Postojanje ljevačkih radionica bronce nije utvrđeno, ali oružje i oruđe od bronce doprema se ili trgovačkim putem ili prodorima kult.utjecaja iz Panonije

GENEZA I ODNOSI SA SUSJEDIMA

- kontinuitet od R do SBD na širem zapadnobalkanskom prostoru + utjecaji KPŽ-a i Liburna
- postoji velika sličnost drški i ornamentike (+ keram.oblici) između Velike Gradine i pećine Bezdanjače
- na prijelazu iz S u KBD (Br D-Ha A) veliki dio Like zapljuskuje val utjecaja KPŽ-a zapadnopanonske regije, što se dokazuje sve većim brojem predmeta – do sada nepoznatih ovim krajevima – npr.šuplje sjekire, koplja. Također KPŽ donosi drugačiji ritus – spaljivanje – te se na japodskom prostoru miješa tradicija (skeletalni ukopi) s novinama (žare)
- utjecaji iz liburnskog područja – jednopetljaste F sa zadebljanjima na luku, spiralni privjesci, dvodijelne F s pravom nogom. Ipak ovi proizvodi s liburnskog područja nisu brojni i uskoro iščezavaju, a zamjenjuju ih originalni proizvodi japodskih radionica

ZAKLJUČAK – OPĆENITO O KBD NA I JADR.PRIMORJU

- osnovni poticaj u razvoju i nastajanju cijelog ovog kulturnog kruga u kbd su imale panonsko-balkanske seobe s ishodištem u JZ panonskom prostoru KPŽ-a koje su izazvale nemire, narodnosna pomicanja, prijenos kult.dobara i utjecaja
- javlja se niz pojava – vrlo intenzivan utjecaj iz panon.prostora što je uvjetovalo pojavu niza novih proizvoda
- naseljavaju se pećine – dokaz za nemire i nesigurnost
- pojava većeg broja ostava u primorju, koji nema u drugim razdobljima (iako su manje brojne i siromašnije od onih u Panoniji)
- uvoz velikih količina metalnih proizvoda, osobito iz KPŽ
- dosta razvijena domaća proizvodnja metalnih predmeta što pogotovo dokazuje V.G na Varvari (kalupi), osobito lučne F i sjekire dalm.-alb.tipa
- promjene u lončarstvu, pogotovo u Z Hercegovini pod utjecajem sr.Bosne, a općenito pod utjecajem KPŽ
- živa i raznolika razmjena i veze sa susjednim područjem, kakvih ranije ni približno nije bilo, osobito metal.proizvodima
- na cijelom primorju su ukrasi strogo geomaterijskih uzoraka, a likovne predstave rijetke (osim u Mušjoj jami/Škocjan – sunčeva simbolika – ptice, sunčane lađe s pticama i sunč.kolutom)
- upotreba željeza u ovoj fazi je slabo poznata (osim eventualno pojedini primjerci iz Mušje jame i Gradine na Varvari – nađeni ostaci željezne legure)
- dakle, KBD je imalo značajnog udjela u oblikovanju kult.skupina ovog područja u željezno doba, što znači da je dio stanovništva preživio i nastavio život na istom prostoru

PRIJELAZNA ZONA (KBD) – B.Čović

- u KBD obuhvaća manji teritorij nego prije – sj.Hercegovina i J Bosna + okolica Sarajeva
- dakle, radi se o prijelaznoj zoni, zoni između mediteranskog i kontinentalnog područja SZ Balkana, gdje će biti zapravo više međusobno bliskih kult.grupa ovog perioda
- karta 10, str.391
- lokaliteti – naselje – Debelo brdo (J periferija Sarajeva; istraživano od kraja XIX.st. F.Fiala, a onda V.Ćurčić i B.Čović)
- Velika Gradina kod Varvare – na vrelu Rame (pritok Neretve). Istraživanja započeo V.Ćurčić krajem XIX.st., a onda Đ.Basler i B.Čović 60ih
- + neki manje bitni lokaliteti – Gradac kod Kotorca, Fortica na Bakijama, gradina u Zeniku
- + ostave – 2 kod Prozora, 2 na Debelom brdu
- najvažnije nalazište je Varvara (važna za periodizaciju i kronologiju- zbog pouzdane stratigrafije i to za čitav period KBD, od kraja Re D do Ha B)
- ima kontinuitet naseljenosti od kasnog eneolitika preko RBD (Varvara A2/A3)
- Varvara B2 pripada Re C (prijelaz S u KBD)/poč.D, te se nastavlja u Varvaru C
- **VARVARA C1** – karakteriziraju je 2 nove pojave – posude/zdjele s tzv.turbanskim obodom (sl.25, 6) i ponovna pojava jednog grubog, urezanog ornamenta (T.57; 1,6,9) koji ima punu analogiju s Glasincom – i to početkom glasinačkog KBD (Glasinac IIIa)
- Varvara C1 – prijelaz iz stupnja Br D u Ha A1 (po reineckeu)
- **VARVARA C2** – Ha A1-A2
- razvijaju se 'turbanski obodi', isto i urezani ili udubljeni ukras + prvi primjerci pehara s drškom tipa 'ANSA BIFORA'
- **VARVARA C3** – Ha B1-B2
- i dalje pseudoturbanski obodi
- u ovoj fazi nađeni su kalupi + 1 lučna F (T.58, 13) – vjerojatno jedan od starijih primjeraka, tipa Kakanj
- faza C u Varvari bi se mogla paralelizirati sa fazom B na Podu (sr.Bosna) – Glasinac IIIc – Donja Dolina Ib – grupa Dalj-Vukovar (ali ne sa njihovim završnim fazama)
- keramika iz Debelog brda = Varvara C1 (T.61; 3-7)

ASELJA

- samo gradinska
- zanimljivo je da Varvara cijelo vrijeme nije utvrđena nego dobiva fortifikacije tek pred kraj života naselja, u C3 fazi
- kuće su sadržavale peći i tkalački stan, a minijaturene figurice nam govore kakav im je bio namještaj (T.60; 1,2,5,6)

SAHRANA – ni jedan grob KBD nije otkriven

- u ovoj zoni tumuli su vrlo rijetki, pa bi se moglo pomišljati na drugu vrstu grobnica – na ravne grobove sa skeletima, što zasad ostaje samo pretpostavka

ORUDE I ORUŽJE

- važno: u Varvari nađeni kalupi za šuplje sjekire, slijeta, ali i neke specijalne alatke (s kojima se nije trgovalo, nego su se upotrebljavale tamo gdje su bili jači zanatski/metaloprerađivački centri)
- kalupi za koplja nađeni i na debelom brdu i na Varvari (ovdje su kalupi premali da bi se mogao odrediti tip koplja) – koplja bi pripadala Re Ha B2/B3
- sjekire – nađen 1 primjerak (T.61, 1) dal.-alb.tipa + 2 južnoitalska
- mačevi – kalupi u Varvari (s jezičastim drškom + kalupi za korice mačeva; sličnu koricu imamo iz Benkovca – koji bi se mogao smatrati importom iz ove ili neke druge 'bosanske' radionice)

KERAMIKA

- duboki jajoliki lonci s uvučenim obodom (sl.25, 2)
- bikonične terine (sl.25, 1)
- finije bikonične amfore (sl.25, 4)
- 'pehar tipa Varvara' (T.57, 5) ili finija verzija (sl.25, 3)
- ukras: prstom, poput lažnog vrpčastog ornamenta (T.57; 1,6,9) i tzv.turbanski obodi, snažna udubljenja u kosim trakama
- u C1 fazi Varvare – postolja za posude (sl.26, 7)
 - ovalni poklopci (T.57, 8)
- u C2 fazi Varvare – neki oblici nestaju, ali se naslijeđuju pehari tipa varvara (sl.26)
 - novi oblici: trbušasti vrčevi s koničnim vratom i 1 drškom (sl.26, 8)
- turbanski obod
- u C3 fazi Varvare – zdjele s proširenim obodom (sl.27, 6) s različitim facetama ili kanelirama (T.59; 4,6-8) – porijeklo iz sr.Bosne
 - karakteristika ove faze je pojava tj.veća količina finije, dobro glačane keramike (T.59; 6-9) + bogatiji ukras (T.59) – čak i sa inkrustacijom
- postolje za posudu (s perforacijama i ornamentima T.59, 10)
- slična keramika i na Debelom brdu T.61 (osim oblika i ukrasa podudaranje Varvare i drugih lokaliteta je u elementima porijekla iz srednjebosanske kult.grupe – npr.šoljice s visokom drškom ili amforice s 3 drške Pod – T.65, 2; prisutna je i tipična srednjebosanska ornamentika T.61; 8 i 10)

GLINENE FIGURICE

- nađeno je nekoliko figurina tzv.prizmatični idoli (T.60; 3 i 4) u Varvari C3, a zajedno s njima i brončana F (T.58, 13), te se sve datira u kraj života toga naselja – prijelaz Ha B2 u B3

FIBULE – nađena 4 komada, sve su različite:

- a) Golinjevo tip potječe iz Debelog brda II, oko 1000.g.pr.
- b) glasinačka varijanta Golinjevo tipa (D.brdo, IX.st)
- c) dvopetljasta F sa sedlastim, tordiranim lukom (T.61, 2) – D.brdo, IX.st

d) brončana F iz Varvare (T.58, 13) – svrstana u tip KAKANJ – nađena u najmlađem horizontu Varvare C3

IGLE

- pripadaju Varvari C3 (odnosno Re Ha B2)
- identificiraju se po kalupima. Nekoliko tipova:
- s glavom u obliku posude (VASENKOPFNADEL)
- s višestruko profiliranim vratom i kuglastom glavicom koja završava šiljkom

FALERE

- velika ukrasna dugmad
- nađeno 5 primjeraka u ostavi Debelo brdo II
- pripadaju tipu s ravnim rubom i ispupčenjem u sredini, ukrašene su samo nizom sitnih ispupčenja uz obod, za razliku od glasinačkih falera ovog doba koje u pravilu imaju urezan geometrijski ukras
- faleri iz D.brda, zbog F Golinjevo tipa, datiraju se oko 1000.g.pr.

PRIVREDNE GRANE

- sigurno najvažnije – trgovina i metalurgija. Na oba naselja su nađeni ostaci kalupa – bili su proizvodni centri. Automatski su tako razvili i trgovinu (produkcija u Varvari sigurno nije služila samo za vlastite potrebe).
- Razvijena metalurška djelatnost i trgovina pretpostavljaju i određen stupanj podjele rada – a možda i pretpostavka društvene hijerarhije
- Lončarstvo je isto postiglo visok stupanj razvoja – čak su se razvili i autohtoni tipovi – npr. mlađi tip pehara iz Varvare (T.58, 9; T.61, 9; sl.27, 9) s pregrađenom drškom ('ansa bifora') – a proizašao je iz starije varijante (sl.25, 3)
- Pehar tipa Varvara osim na ovom lokalitetu, nalazimo i u okolici Sarajeca i glasinačkim gradinama, a kako je pokazala stratigrafija Varvare – pripada C2 fazi, odnosno Re Ha A

REZIME

- KBD ove zone razvija se direktno iz SBD + srodnost s glasinačkim područjem i višemanje općenito s jugom (I Hercegovina, C.Gora, Albanija) ili sa zapadom (JZ Bosna, Z Hercegovina, sr.Dalmacija)
- U toku KBD – utjecaj KPŽ iz Podunavlja: facetiranje zdjela ili turbanski obodi. Ti utjecaji su jači u razdoblju Varvare C2 u C3 (Re Ha A u Ha B)
- Najjači utjecaji su obi iz srednjebosanske grupe i to od kraja Varvare C2 do početka C3 (ujedno i na Debelom brdu). Radi se o preuzimanju većeg broja karakterističnih keramičkih oblika + ornament i kompozicija. Također su u Varvari između kuća ulice posute šljunkom, što je inače karakteristika za naselja srednjebosanske grupe na Podu kod Bugojna. Pitanje je da li su određene kulturne tekovine prenesene ili se stanovništvo sr.Bosne spuštalo na jug? Možda su nosioci KPŽ, kada su se spustili u sj.Bosnu, potisnuli stanovništvo sr.Bosne prema jugu? Ne zna se točan odgovor!

GLASINAČKA KULTURNA GRUPA (KBD) – B.Čović

- Čović: u RBD na ovom području upotrijebio je naziv glasinačko područje jer je u to doba, pa čak u SBD, teško govoriti o kulturnoj skupini
- U KBD se situacija mijenja – radi se o periodu Re Br D & Ha A i B – broj grobova je veći, nalazi su bogatiji i raznovrsniji, sve to govori o homogenoj zajednici s vlastitim kulturnim izrazom
- Područje od Romanije na Z do Drine na I
- Istraživanja započinju već krajem XIX.st – Ć.Truhelka, zatim 50ih i 70ih revizionara iskopavanja vodi B.Govedanica, da bi 1956. A.Benac i B.Čović istražili 32 tumula KBD-a i dali periodizaciju Glasinca
- Period KBD Glasinac ima 3 faze:
 - Glasinac IIIa = Br D
 - Glasinac IIIb = Ha A
 - Glasinac IIIc – Ha B
- Datacija se ipak mijenja, ovo nije posve točno
- *Lokaliteti* – gradinska naselja – Gradac u Kusačama (tzv.Gujin gradac) i gradina u Košutici (tzv.Marinkov grad)
- Nekropole – grupa tumula ili pojedini: Gradac i Taline u Sokocu, Bandin Odžak, Mlađ u Parževićima (kod Sokoca); Planje, Brezje i Maravići (J od Sokoca), Borovsko (između Sokoca i Rogatice); Osovo kod Rogatice; Živaljevići i Sjeversko kod Borika-Drina
- Što se periodizacije tiče postoji greška na koju su ukazali Stare, M.Garašanin i K.Vinski-Gasparini – grobovi koji su pripisani fazi IIIb sadrže [igle s glavicom u obliku makove čahure i ipak pripadaju Re Br D \(a ne Ha A\)!!](#)
- Zbog nekih neslaganja Čović se ponovo bavio periodizacijom KBD glasinačke kult. i ipak je došlo do nekih promjena
- **GLASINAC IIIa** = **kraj Br C**- Br D (kraj XIV. i XIII.st) – osnovica: horizont Mlađ-Maravići-Borovsko T.62; i sl.28, 5-10
- **GLASINAC IIIb1** = kraj Br D i Ha A1 (oko 1230. -1100.) – osnovica: horizont Štrpci I (T.63; 1-12 / sl.29; 1-9) – vrijeme upotrebe F u obliku violinskog gudača
- **GLASINAC IIIb2** = Ha A2 (oko 1100. – 1000.) – faza koja je slabo dokumentirana, samo 5 grobova; T.63, 13-15 / sl.29, 10-12
- **GLASINAC IIIc** = Ha B1 (X.st.) – starija faza; T.64; 1,2,4,5; a mlađa faza bi odgovarala **Ha B2** stupnju (IX.st) – T.64, 3 / sl.29; 13-19
- **NASELJA** – gradine
- zanimljivo je da faza IIIb1, s obzirom na IIIa, ima dva puta veći broj grobova – to znači da se broj stanovnika naglo povećao, ali svjedoči i o trajnoj naseljenosti
- **SAHRANA** – pod tumulima, isključivo inhumacija, ispruženi položaj pokojnika
- Odsutstvo oružja u grobovima, a brončani nakit je jedini prilog
- Tumuli sadrže fragmente keramike – vjerojatno se radi o ostacima obreda

- **KERAMIKA**

- Poznati su pehari tipa Varvara (sl.28, 4), ali i srodan tip (sl.28, 2)
- Bikonične amfore s drškama na ramenu
- Amfora tipa TALINE (sl.28, 3) – Glasinac IIIc
- Zdjele s uvučenim obodom (sl.28, 1) – slične imamo u Varvari C1 – Glasinac IIIa ili IIIb1
- Vrsta lažnog vrpčastog ornamenta – isto analogija u Varvari C1 – Glasinac IIIa ili IIIb1
- Posude poluloptastog oblika
- Keramičke cjediljke

NAKIT PO FAZAMA:

- ***Glasinac IIIa – Br C/D***

- Vodeći tip nakita su igle (sl.28, 8 i 9; T.62, 4) sa zadebljanim vratom i okruglom, četvrtastom ili glavicom u obliku makove čaške
- Narukvice – široke, narebrene (T.62, 7; sl.28, 10)
- Ogrlice – široke, brončane, s ušicama i ukrasom – tekuća spirala + geometrijski motivi (T.62, 1 i sl.28, 6)
- Sljepoočni ukrasi ili za kosu – naočarasti privjesci – T.62, 2 i sl.28, 7
- + brončana dugmad (T.62, 3) i konični tutuli
- + neobičan primjer dijadema (sl.28, 5)

- ***Glasinac IIIb1 – Br D/Ha A1*** (sl.29; 1-9)

- F u obliku violinskog gudala (T.63, 8)
- otvorene narukvice s krajevima u obliku pečata, ukrašene pravolinijskim ornamentima (T.63, 4)
- glatke, brončane ogrlice (sl.29, 7)
- sljepoočni kolutovi od tordirane žice (T.63; 1 i 2)
- karičice, tordirane ili glatke – T.63; 11, 12 i 3)
- masivnija, lijevana brončana dugmad (T.63; 9 i 10) s kaneliranom površinom i šiljkom na vrhu
- + igle, privjesci (sl.29, 4 i 6)

- ***Glasinac IIIb2 – Ha A2***

- slabo dokumentiran (sl.29; 10-12), karičice i nakit od brončane žice
- cjevčice i prstenje od bronč.žice (T.63, 13)
- zajedničke karakteristike ovog jednostavnog nakita su da je izrađen od bronč.žice, i kao osnovni detalj, ima male spiralne svitke na krajevima. To ukazuje na određenu stilsku srodnost s tzv.pozamanterijskim F koje su najbrojnije upravo u ovo doba (XI.st.pr.)

- ***Glasinac IIIc – Ha B1+B2*** (sl.29; 13-19)

- *stariji materijal – st.grobovi – Ha B1*

- F tipa Golinjevo, glasinačka varijanta s osmerokutnim presjekom (T.64, 4) – razlika od pravih Golinjevo F je ta što ova varijanta nema dugmadi na krajevima luka
- ogrlice – tordirane, brončane (T.64, 1) – tanje su i razlikuju se od mlađih (žljebljenih)

- falera – križno probijena, ukrašena motivima girlande (T.64, 2); s ušicom, geometrijski i spiralni motivi (T.64, 5)
- + dugmad i cjevčice od brončane žice
- *mlađi grobovi – IX.st.pr. Ha B2*
- F tipa Golinjevo – glasinačka varijanta s degeneriranim, plosnatim presjekom luka i izduženom nogom (sl.29, 15)
- ogrlice – masivnije, žljebljene, brončane (sl.29, 13)
- falere – ukrašene urezanim geometrijskim motivima (sl.29, 19) - bez spiralnih motiva
- privjesci – naočarasti s lukom (sl.29, 18)
- narukvice – spiralne, relativno kratke (3-5 navoja) – T.64, 3 ili sl.29, 17
- masivne bronč.narukvice (možda nožne grivne?)
- karičice – sl.29, 16
- F s tordiranim lukom – sl.29, 14

ZAKLJUČAK

- glasinačka kultura posjeduje kult mrtvih – pod tumulima, ispruženi položaj, nema oružja, nego samo nakit + razbijanje posuda (za tumul)
- keramika – ili je neukrašena, oblici bikonični; nakit je ukrašen geometrijskim motivima (na ogrlicama ili falerima)
- keramika je pod utjecajem prijelazne zone (J Bodna i sj.Hercegovina), a metalni predmeti su više rezultat importa ili utjecaja (sa sj. i SI karpatskog bazena)
- naročito je uočljiva srodnost spiralnih ukrasa na brončanim ogrlicama faze IIIa s ornamentikom proizvoda WIETENBERG grupe u Transilvaniji
- zanimljivo je da u fazi IIIa imamo geometrijske i pravolinijske motive; u fazi IIIb ukrasa nema, da bi se ponovno javili u IIIc fazi

ODNOS SA SUSJEDIMA

- vrlo bogat i raznolik:
- u IIIa fazi – veza sa stanovništvom bosanskog donjeg Podrinja i SZ Srbije (zapadnosrpska varijanta vatijske grupe) + sr.Europa
- u IIIb fazi – veze s KPŽ (igle s glavom u obliku klobuka, sljepoočni kolutovi od udvostručene, djelomično tordirane žice) + F u obliku violinskog gudača, privjesci tipa sl.29, 6
- u fazi IIIc – veze sa centralnom Bosnom (st. i ml.primjerci varijante Golinjevo F; bronč.falere ukrašene geometrijskim motivima)
- što se keramike tiče – glasinačka je vezana uz Varvaru (C1 – C3) i okolicu Sarajeva (Debelo brdo, Kotorac, Fortica). Nema elemenata vatijske ili srednjobosanske grupe
- Glasinac II - SBD
- Glasinac III – KBD
- Glasinac IV – željezo

SREDNJOBOSANSKA KULTURNA GRUPA (KBD) – B.Čović

- lokaliteti – Alihodže (kod Travnika) – naselje
- Pod kod Bugojna - gradina
- Kopilo kod Zenice – gradina
- Veliki Mošunj – ostava
- Brgule – ostava
- To je područje oko gornjeg i srednjeg toka rijeka Vrbasa i Bosne
- Pod, Kopilo i V.Mošunj – važni za kronologiju i periodizaciju
- Sloj KBD u naselju Pod kod Bugojna – označen je kao Pod B
- POD B se poklapa s Varvarom C3 (kraj Ha A, pa Ha B1 i B2, a najmlađi horizont u Podu B mogao bi zalaziti u poč.VIII.st.)
- U okvirnim crtama – apsolutnim – Pod B bi se datirao između 1050. i 750.g.
- Gradina Kopilo – IX. i VIII.st.pr.
- Ostava V.Mošunj – IX.st (Ha B2)

STRATIGRAFIJA U PODU

- *stariji elementi – prijelaz II-I tisućljeće*
- zdjele s uvučenim obodom - T.65, 4
- oštro profilirana zdjela - sl.32, 7
- bikonična šolja s visokim konusom – sl.32, 12
- male jajolike čaše na šupljnoj nožici – sl.32, 10
- pehari srodni tipu Varvara
- poseban oblik plastičnog ornamenta – sl.32, 9
- *slijedeća 3 horizonta – X. i IX.st*
- puni razvoj oblika i ornamenta
- *najmlađi horizont*
- zbog metalnih nalaza (T.66, 5 i 6), Čović ga stavlja u kraj IX. - poč.VIII.st.
- ima manje keramike
- pojavljuju se novi oblici – kao npr.bikonične amfore i amforice s cilindričnim vratom i X drškama (T.66, 7)
- javljaju se ukrasi izvedeni dubokim, tankim urezom, često su to mrežasto šrafirane trake (T.66, 7) ili motiv grilanda (T.66, 8)
- važno je reći da sa gradine Kopilo ne nalazimo keramike starijeg tipa Poda B, nego samo mlađeg tipa. Dakle, i tu imamo X drške, bikonične amforice, motive mrežastih traka i grilandi, itd...
- znači, radi se o jedinstvenom stilskom razvoju
- **NASELJA** – gradine
- Dosta je visok nivo stambene arhitekture
- U kućama su nađene glinene 'klupe' (duž zida) + kalotne peći (Pod)
- **SAHRANA** – skeletno sahranjivanje u ravnim grobovima (nađeno malo grobova)

ORUŽJE I ORUĐE

- slabo zastupljeno
- od mačeva pouzdano je dokumentiran samo mač tipa V.MOŠUNJ i to u 3 primjerka (sl.30, 1-3) – V.Mošunj, Donji Vakuf, Pakline – kod Bugojna

- to je kratki mač s drškom u obliku jezičca, ravnim sječivom i dosta širokim, plosnatim rebrom po sredini
- oplata drške je mogla biti drvena ili brončana (sl.30; 1 i 2)
- koricesu mogle biti od drveta, kombinacije drveta i bronce ili samo bronce (npr.V.Mošunj, sl.30, 1)
- brončani bodež s ovalnom pločicom za jabučicu drške iz doline Lašve (sl.30; 4 i 5) – Ha A
- iz ostave iz V.Mošunja je i kružni štit (umbo) ili povećana pojasna kopča – možda u votivne svrhe (sl.30, 12)
- sjekire – šuplje, keltovi (sl.30; 7 i 8)
- srpovi – dokumentirani kalupi u Podu i Bugojnu (sl.30, 6)
- FIBULE:
 - a) Golinjevo tip (sl.31, 1 i 2)
 - b) tip Kakanj (sl.31, 3 i 4)
 - c) tropetljasta s tordiranim lukom; brojne su u sr.Italiji X/IX.st.
 - d) dvopetljasta s tordiranim lukom, nađena na Soukbunaru blizu Sarajeva – T.61, 2
- smatra se da su F c) i d) domaći proizvod nastao pod italiskim impulsom, dok su šuplje sjekire import!
- Ostali nakit (sl.31) – narukvice, ogrlica tordirana, dijadema, šiljaste toke

KERAMIKA (sl.32)

- zdjele s uvučenim (br.6) ili kosim obodom (br.2), jajolike posude (1, 4), amfore s cilindričnim vratom – ukrašene urezima (5). Šolje ili šoljice s 1 ili 2 visoke ručke (11, 13)
- amfore s 2 ili 3 ručke (T.65; 2 i 3)
- poseban oblik čine dvojne posude (T.66; 2 i 3), mogle su imati i poklopac (T.66, 4)
- treba navesti i keramičke poklopce, ravne ili blago zasvedene, u pravilu ukrašene (T.66, 1)
- ukras – urezivanje, udubljivanje, kaneliranje
- motivi – geometrijski motivi, a najčešće su šrafirane trake ili koncentrična kružnica kombinirana cikcak linijom (T.65, 2)
- turbanski obod nije karakterističan za srednjobosansku grupu, ali ipak je nađeno par primjera na gradini Kopilo
- posve je izuzetan primjerak jedan zdjela s uvučenim obodom, ukrašena u tzv. 'bassarabi stilu' T.66, 9
- vežno je reći da je srednjobosanska grupa bila jedan od važnih centara zapadnobalkanskog geometrijskog stila KBD-a!!
- Odlika toga stila je stroga simetričnost; amfore s cilindričnim vratom imaju friz ukrasa na najistaknutijem dijelu (T.65, 2 i 3)
- Amfore s visokim vratom imaju ukras u 3 friza (sl.32, 5)
- Međutim, nedostaju prirodni ukrasi, npr.vitica ili vegetabilni motivi – tako da je ova stilizacija sasvim apstraktna, pa čak i suhoparna
- Ukrašavanje metalnih predmeta se ne razlikuje od keramike – npr.korice mača, tzv.štit i velike grivne (sve iz ostave u V.Mošunju) – sl.30; 1, 3 i 12 = sigurno potječu iz neke radionice srednjobos.grupe

- Samostalna metalurgija bronce nije direktno dokumentirana jer su kalupi nađeni samo po jedan na Podu i Kopilu, što pokazuje da ova 2 naselja nisu bili radionički centri tipa Varvara, ali ipak postojanje posebnog tipa mača (V.Mošunj, Paklina, Donji Vakuf) – govori nam o autohtonim radionicama
- Osim bronce, srednjobos.grupa je poznavala i željezo (u Podu je nađena posuda ispunjena grumenjem željezne rude – limonita, a u Kopilu je čitav kulturni sloj bio infiltriran krupnim grumenjem željezne troske)
- Kopilo – gornji sloj Poda B = kraj IX./poč.VIII.st.pr.
- Vjerojatno je postojala podjela rada (zemljoradnja, stočarstvo. Rudarstvo, metalurgija bronce i željeza)

ODNOS SREDNJOBOS.GRUPE SA SUSJEDIMA

- KPŽ se širi na područje sj.Bosne odakle se spuštaju utjecaji u sr.Bosnu – npr.degenerirani turbanski obod, bikonični pehari (T.65, 1) – analogije s Donjom Dolinom (faza Ia), horizontalne fasete i kanelure. Ipak ovdje treba napomenuti da je ornamentalni sustav srednjobos.gr. (sa svojim kompozicijama) zapravo stran KPŽ-u.
- Ali imamo i obratnih utjecaja – zdjela sa zadebljanim uvučenim obodom (sl.32, 6) je zapravo zapadnobalkanska pojava koja se širi na sjever (npr.D.Dolina)
- Zajednički elementi srednjobos.gr. i KPŽ = tip oštro profilirane bikonične amfore s X drškama (T.66, 7) – izgleda da je ovaj tip nastao na području sj.Bosne (KPŽ) pa se spustio u sr.Bosnu
- To je forma tipična za kraj KBD-a (Re Ha B2 – B3)
- *2.utjecaj* – s juga = iz JBosne i sj.Hercegovine:
- produžeci na ručkama (sl.32, 3)
- pehar tipa Varvara
- potkovičaste ručke na grubom posuđu – radi se o tipovima koji deriviraju iz RBD tako da ih nalazimo u starijim slojevima (Poda npr.)
- također i obratan utjecaj – elem.srednjobos.keramike nalazimo u Varvari i D.brdu
- *3.utjecaj* – iz vatinske kult. – posude na visokoj nozi (T.65, 5) + dvojne posude
- važno je reći da je Pod A – RBD i onda nastupa hijatus od nekoliko stoljeća; jer SBD na ovom području nije otkriveno
- Pod B pripada KBD

III. PANONSKO – PODUNAVSKA REGIJA

- područje Vojvodine (Srijem, Banat, Bačka) i sj.Hrvatske – Slavonije
- veze sa sjeverom preko Dunava, a s jugom preko moravsko-varždarskog puta

UVOD – M.Garašanin

- zbog jedinstveno ravničarskog karaktera regije, razumljivo je da su se tu sučevaljivali razni kulturni utjecaji i strujanja. Tako se mogu izdvojiti razne regionalne kulturne grupe, često s lokalnim varijantama (takav je slučaj s vatinskom grupom). Često se granice kult.regija ne poklapaju s geografskim – tako se npr. u JI dijelu Panonije i na centralnom Balkanu već u RBD formirao kult.kompleks (podunavsko-balkanski) kojem u panonsko-podunavskoj regiji pripadaju moriška i vinkovačka grupa (SBD)
- u istom području, tijekom dalje evolucije bronč.doba, prati se izdvajanje jednog kult.kompleksa koji se jasno odvaja od evolucije na Z Balkanu i ostalim dijelovima Panonije, te je usko povezan s regijom Karpata i donjeg Podunavlja (npr.vatinsk grupa koja prijelazi svoje podunavske granice i prodire u Z Srbiju i Podrinje u obliku svoje zapadnosrpske varijante)
- nasuprot tome, ostalo i znatno veće područje panonsko-podunavske regije povezano je sa sjevernijim oblastima Panonije i alpskom regijom
- mogu se uočiti dodiri i kulturna strujanja: tako se transdanubijska grupa s inkrustiranom keramikom smatra jednom od vodećih komponenti u formiranju dubovačko-žutobrdske grupe Banata, srpskog Podunavlja i podunavske regije neposredno istočno od đerdapske klisure
- s druge strane, postojale su i veze s centralno- europskom regijom što se manifestiralo u pojavi tzv. kulture grobnih humaka u Bačkoj

RANO BRONČANO DOBA

PODUNAVSKO-BALKANSKI KOMPLEKS RBD-a (M.Garašanin)

- obuhvaća niz kult.grupa:
- nalazi iz *humki u Verbitzi*, koje rumunjski arheolozi pripisuju jednoj vrlo ranoj fazi svoje *Verbicioara grupe*
- *grupa Bujanj-Hum III* u Pomoravlju
- *Armenochori (pelagonska) grupa*, kao šira regionalna cjelina u Pelagoniji
- *Maliq IIIa* u Albaniji
- *Vinkovačka grupa* u J Panoniji
- *Somogyvar* u mađarskoj Transdanubiji
- *Nalazi tipa Pitvaroš* vezani za ranu etapu moriške grupe
- *Grupa Belotić-Bela Crkva* u Z Srbiji
- Po ovim grupama možemo zaključiti da ovaj kompleks obuhvaća široki teritorij koji se na I širi do Muntenije (Vlaške ravnice), Oltenije, Transilvanije i na Balkanu do prirodne geogr.transverzale Morava – Vardar; na Z skoro do ruba Alpa, danas zamišljene linije od Bjelovara do Kutine i Drine; na J do granice kontinentalne Grčke, a na S duboko u Panonsku nizinu

ZAJEDNIČKE ODLIKE KOMPLEKSA

I) **naselja se nalaze na visokim riječnim terasama ili brežuljcima**. U manjoj mjeri imamo i naselja u ravnici (Armenochori i dijelom vinkovačka gr.), ali ona se nalaze na umjetnim telovima

II) **među kamenim oruđem, izdvajaju se bušeni kameni čekići**
Predmeti od metala, bronce i rijeđe zlata (oruđe i nakit) gotovo potpuno nedostaju (samo ih imamo u mokriškoj grupi i grupi Belotić-Bela Crkva)

III) **keramika – najupadljiviji je nedostatak ukrasa** (sl.33) – ukoliko je ponekad i ukrašena, radi se o ornamentu preuzetom iz eneolitika. Karakteristični su **pehari s 1 ili 2 drške; zdjele s 2-4 drške**

IV) **potpuni nedostatak figuralne plastike**

V) **sahranjivanje – spaljivanje**

- skeletno (a)nekropola; b) humci/tumuli)

- npr. i u Mokrinu (slabije zastupljena kremacija od nekropole) i Belotić-Bela Crkva (jače je zastupljena kremacija od humaka) grupi imamo i jedan i drugi ritus

- **kronološki ovaj kompleks pripada RBD – Re A**, a u usporedbi s Egejom – rano heladsko III
- apsolutan datum bio bi **2000-1500.g.pr.**
- **sve ove grupe povezuje zajednička komponenta u njihovoj genezi – u Panoniji je to vučedolska grupa, u Pomoravlju Bujanj-Hum II**, koji je usko vezan za kasnije etape badenske i Čoťofeni grupe
- **osim eneolitski tradicija tu su i strani elementi koje donose stočari, nomadi s Ponta** (sahranjivanje pod humakama)
- s druge strane **na J i Z područja** (grupe Armenochori, Maliq IIIa i B.-B.Crkva) **grupe nisu nastale iz eneolitskih kultura, jer ih u tim oblastima nije ni bilo, nego se dovode u vezu s pomicanjem ljudi migracijama – i to već u vrijeme stabilizacije kultura RBD.** Tada se konačno završava dugi proces sažimanja, miješanja i seljenja koji je bio odlučujuć u stvaranju kultura eneolita

VINKOVAČKA GRUPA (RBD) – M.Garašanin

- izdvajanje grupe izvršio je 1966. S.Dimitrijević na osnovu stratigrafskih iskopavanja na lokalitetu Tržnica – Vinkovci
- u slojevima je naselja izdvojio 3 faze – A, B1 i B2
- **LOKALITETI** – Gradina na Bosutu, Pećina u Vrdniku, Dobanovci
- u Tržnici i Pećinama je vinkovačka grupa iznad vučedolske, ali u Vinkovcima vučedolski sloj pripada stupnju B2 po Dimitrijeviću, a ne najmlađoj fazi vučedolske grupe. To bi govorilo o izvjesnom prekidu u životu ovog naselja ili nekakvog paralelizma između kasne vučedolske grupe i poč.vinkovačke (nalazi iz Rudina kod

Križevaca govorili bi u prilog ovoj tezi, gdje se u istom sloju zajedno pojavljuje materijal vučedolske faze C i vinkovačke grupe)

RASPROSTRANJENOST

- na širokom području J Panonije u Srijemu i Slavoniji, približno od ušća Save u Dunav gotovo do ruba Alpa (karta 11)
- na sj. se sigurno dodirivala sa Somogyvar grupom u Mađarskoj, a na I s B.-B.Crkva – imaju srodni inventar – krčage s 1 drškom
- **NASELJA** – na visokim riječnim terasama ili brežuljcima
- **SAHRANJIVANJE** – skeletno
 - kremacija
- te podatke je dala nekropola u Belegišu (jako oštećena)

KERAMIKA – sl.33; 1-5

- karakteristični su vrčevi s cilindričnim vratom i 1 trakastom drškom
- cilindrične, vitke vaze s ravnim dnom, tzv.flašoidne posude
- zdjele sa zasječenim ili proširenim obodom, ili zdjele S profila
- urne iz Belegiša blago su bikonične
- ornament vrlo siromašan
- karakteristika je namjerno ogrubljena (barbotinirana) površina i pojava metličastih ukrasa – gruba keramika
- u finoj keramici posebnu pažnju zaslužuje zdjela s 4 drške iz faze B1 na Tržnici koja je ukrašena urezanim i ubodenim ukrasima (sl.33, 1-4) – takve ukrase nalazimo i u Bubanj-Hum III, čije porijeklo valja tražiti u tračkom RBD Ezera
- dakle, vinkovačka grupa pripada podunavsko-balkanskom kompleksu RBD
- osnovnu komponentu u njenom formiranju sigurno ima vučedolska kult.
- vrčevi s 1 drškom – karakteristični su za ovu grupu i Belotić-Bela Crkva grupu – kontakti
- utjecaji s J – iz Bubanj-Hum III grupe: zdjele s koso zasječenim ili proširenim obodom ili urezani i ubodeni motivi (ti oblici su sigurno u Pomoravlje došli iz Trakije – Ezero)

MOKRIŠKA/MOKRINSKA GRUPA (RBD) – M.Garašanin

- sj.Banat
- u Mađarskoj – *Maros grupa ili Periamoš*
- u Rumunjskoj – *Periam ili Periam-Pecica*
- u Jugosl. – *mokrinska* (Mokrin u Banatu)
- zove se 'moriška' zbog hrvatskog imena za mađ.rijeku Maros
- ime 'mokrinska' uvodi Grbić zbog velike i značajne nekropole u Mokrinu
- Tasić je izdvojio 3 faze ove grupe
- Moriška grupa (onako kako je zastupljena u nekropoli u Mokrinu – Lalina humka) obuhvaća cijelokupni vremenski raspon RBD
- Početak grupe se stavlja oko 2000.g.pr. a to se poklapa s Egejom i ranoheladskim III
- **Rasprostranjenost** (karta 11.) – u užem smislu zastupljena je u sj.Banatu; u širem području oko ušća Moriša u Tisu. To je trokut Moriš – Zlatica (Aranka) – Tisa

- U širem smislu – nalaze imamo i u rumunjskom Banatu i donjem Pomorišju
- **Lokaliteti** – Mokrin (velika nekropola, grobovi i tragovi naselja)
- Novi Kneževci, Ostojićevo, Bočar
- **Naselja** – na manjim uzvisinama – zemunice
- **Sahrana** – nekropole – ravni grobovi
- U Mokrinu je otkopano 312 grobova (+ 80ak već ranije uništenih) = 400 grobova
- U M. Imamo i spaljivanje (veže se za početnu fazu) i inhumaciju (brojnije)
- Nekropola u M. se nalazi na izduženom grebenu, ima 11 redova grobova
- Skeleti su u rakama – četvrtastim ili sa zaobljenim uglovima
- Činjenica da raniji grobovi nisu poremećeni kasnijima ukazuje da su na površini bili označeni
- Skeleti – najčešće u zgrčenom stavu, po pravilu s rukama savijenim u laktu i postavljenim ispred lica. Prilozi su uz glavu ili zdjelicu.
- M – orijentirani S - J na L boku
- Ž – orijentirane J - S na D boku

KERAMIKA – Mokrin

- češće finija
- I FAZA – karakteristični su sudovi Nagyrev tipa (T.69, 3) – najčešće u grobovima sa spaljenim pokojnicima
- Karakt. vrčevi s 1 drškom (T.69, 1 i 2) i pehari s 2 drške (T.68, 11)
- Profilirane zdjele s 2-4 horizontalno bušene drške (T.67, 5 + T.68; 10 i 18)
- II FAZA – isti oblici zdjela i posuda s vertikalno bušenim, bradavičastim drškama koje su omogućivale vješanje posuđa T.68, 13
- III FAZA – najtipičniji su tikvasti oblici s 2 nasuprotne ručke – T.68, 13
- Ukraš – 2 posude s neobičnim figuralnim prikazom (T.69, 1 i 1a)- prikazani lovac i jelen – zbog ovog prikaza se posuda stavlja u II fazu
- 2.slučaj – na posudi su u 2 friza pored geom.ornamenata, stilizirani oltari, drveće, 1 životinja (jelen ili konj) i ljudska figura u adorantskom stavu
- **METALNI INVENTAR** – bogato zastupljen u II fazi
- Česti trokutasti bodeži (T.69, 6) – razlikuju se prema broju zakovica i izduženijem ili zdepastijem sječivu. Karakt. za Re A fazu!
- imamo i kamene čekiće, vjerojatno bojne sjekire, a treba spomenuti i sjekiru s ojačanim rubovima (RANDLEISTENBEIL) – T.68, 14

NAKIT – rađen od zlata i bronce

- najtipičnije su karičice za kosu (T.67, 8 i 9)
- igla s uvijenom (T.67, 4 i 11) ili zavinutom glavom
- ogrlica otvorenih krajeva (T.67, 10 + T.68, 16)
- posebnu pažnju zaslužuje dijadema sa iskucanim motivima (T.69, 5)
- različiti privjesci – naočarasti, spiralno uvijeni, cjevasti, u obliku 'Panove frule' (T.69, 4)
- perle od fajanse i kaolina, nakit od pužića i ljuštura morskih školjki, bušeni živ.zubi (očnjaci psa) – T.67, 12 + T.68; 1, 5, 17

EKONOMIJA

- manje zemljoradnja, više lov i stočarstvo
- metalni inventar se veže uz panonsko-karpatško područje (trgovine, razmjene) – to se vidi i sa udaljenijim krajevima (importirane ljuštore morskih školjaka i perle od fajanse)
- prema analizama zlata – imamo transilvanijsko i s Bl.Istoka

GENEZA

- vidljiva domaća eneolitska komponenta
- određeni principi u skeletnom sahranjivanju imaju staru tradiciju, eneolitsku, ovog područja (Tiszapolgar + Bodrogresztur)
- s druge strane, jak je udio i RBD Nagyrev grupe (ogrubljeni posude s metličastim ornamentom)
- vrčeve s 1 drškom vezemo uz vinkovačku grupu (i vučed.tradiciju)
- pehari s 2 ručke (Pitvaroš tip) vezemo uz Bubanj-Hum III (utjecaji s juga)

LITZEN KERAMIKA SAVSKO-DRAVSKOG MEĐURJEČJA (RBD)

- K.Vinski-Gasparini
- pojava litzen keramike je uočena 30ih godina u Austriji, a naziv je primijenio K.Willvonseder na osnovu tehnološkog postupka izvedbe samog ornamenta tipičnog za tu vrstu keramike
- ukras je izveden utiskivanjem sukane niti, odnosno vrpce/uzice (litzen) u još mekanu, nepečenu glinu, ili pak niti omotane oko štapića, ili tkane tekstilne trake
- izdvojeno mišljenje o izvedbenoj tehnici ima S.Dimitrijević koji smatra da je ornament rađen pomoću nazubljenog kotačića, slično kao i u Ljubljanskoj kulturi alpskog tipa
- ipak je naziv litzen keramika najprikladniji jer još ne postoji eponimni lokalitet
- **rasprostiranje** – karta 12
- u Jugoslaviji su ovu keram. proučavali B.Čović i Nives Majnarić-Pandžić
- u Austriji – na SI u Donjoj Austriji (Z od Nežiderskog jezera) + nekoliko lokaliteta na Z Austrije uz rijeku Salzach
- Mađarska – u Transdanubiji – njenom SZ dijelu, J od Nežiderskog jezera, oko gornjeg toka rijeke Rabe i nešto južnije, te oko Blatnog jezera
- ex Juga – JI Alpe u Sloveniji; Slavonija +hrv.zagorje; preko Save u BiH (GornjaTuzla, Pod, Nečajno); najjužnije u cetinskoj kult.
- vodeći oblik Litzen keramike je vrč kupolastog tijela i ljevkastog, uspravnog vrata s jednom ručkom, koja spaja gornju trećinu vrata s ramenom, a uz to se javljaju amfore i terine
- ovi tipovi posuda ukrašeni su obično na vratu s više horizontalnih, paralelnih traka izvedenih u litzen-stilu; na ručki – vertikalnih
- keramika je fine fature, crne, tamnosive i sivosmeđe boje; pečena redukcijским postupkom s politurom koja ponekad ima visoki sjaj
- pojava litzen-keramike u Austriji se datira u Re A2-B1 i smatra se samostalnom kult.pojavom, dok se u Mađarskoj datira u A1 stupanj
- Slovenija – nalazi litzen-keramike – Ig, Notranje Gorice, Blatna Brezovica

- Hrv.zagorje – špilja Vindija (T.70, 1-6), Velika pećina, Mačkova špilja (T.70, 7)
- U Vindiji i Mačkovoju špilji susrećemo i horizontalne trake, ali i valovite (valovite, prema postavci Z.Benkovsky-Pivovarov, pripadaju starijoj fazi litzen-keramike)
- J panonski dio – Gušće (na L obali Save, nizvodno od Siska) – nađena amforica T.70, 8
- Klasje i Pašnjak kod Pleternice (T.70, 15 i 16)
- Podgorač (na položaju Breška, II od Našica) – nađena standardna litzen keramika (T.70, 9 i 10), ali i ona koja žigosanjem imitira litzen stil (T.70, 14). Također ovdje nalazimo i transdanubijsku inkrustiranu keramiku (T.70, 11 i 13) – tipično za južnu Szekszard grupu – i to njenu mlađu fazu)

SREDNJE BRONČANO DOBA

Srednje brončano doba savsko-dravskog međuriječja i bosanske Posavine (Ksenija Vinski-Gasparini)

Savsko-dravsko međurječje u vrijeme srednjeg brončanog doba podijeljeno je na 2 regije u kojima se manifestiraju različiti kulturni utjecaji:

- **Istočni**, otprilike na liniji Slavonski Brod-Donji Miholjac s Baranjom, ravnom Slavonijom, slavonskim Podunavljem i Z. Srijemom
 - **Zapadni**, sa srednjom i Z. Slavonijom, Prigorjem i Hrvatskim Zagorjem do II predalpskog prostora
- Nizinsko područje sjeverne Bosne južno od Save, povezano je po svom geogr. i kulturnom obilježju s slavonsko-srijemskom regijom.

Krajem ranog brončanog doba u Slavoniji i Z. Srijemu događaju se nove kulturne manifestacije:

Npr. Dimitrijević je izdvojio tzv. Bebrinski tip hatvanskog kompleksa – na osnovu slučajnog nalaza jedne terine hatvanskog tipa iz Vinkovaca (lok. Gornja Bebrina – Biđevi, Donja Bebrina- Paljevine i Malo Selište i Stari Slatinik). Materijal sadrži i dosta elemenata vinkovačke kulture. Dimitrijević ovaj bebrinski facijes hatvanske kulture stavlja u kratko vrijeme trajanja (krajem Br.A stupnja).

Daleko opsežnijom i dobrom dokumentacijom raspolažemo u ulozi vatinske kulture i južnotransdanubijske keramike u Z. Srijemu i Slavoniji.

Vatinska je kultura iz svog centralnog područja J. Banata, II Bačke i I Srijema širila svoj utjecaj prema zapadu do u I Slavoniju, zahvativši i desnu obalu Save (karta 13).

Istovremeno je krajem RBD rasprostranjena kultura inkrustirane keramike transdanubije, sa svojom sjevernom Vesprēm i južnom Szekszard grupom, izvršila prodor prema II i to uglavnom iz J Transdanubije s teritorija Szekszard grupe oko Blatnog jezera i Baranje u Slavoniju i Srijem.

Dakle na lokalitetima u Srijemu u isto vrijeme imamo pojavu Vatinske i Inkrustirane keramike J. Transdanubije :

- Gradina na Bosutu
- Gomolava kod Hrtkovca
- Popov Salaš kod Kaća

Starija faza Vatinske kulture je pančevačko-omoljička (Garašanin Br.A2-B1, Dimitrijević i Tasić Br.A2). sav ostali materijal vatinskog tipa pripada vatinsko-vršačkoj fazi. Tu fazu Dimitrijević označava kao horizont Lovas-Hrtkovci s datiranjem u Br.B1 fazu.

Amfora vatinsko-vršačkog tipa (T.75;33/T.72;4i5)

Te amforice nalazimo na niz lokaliteta iz Z. Srijema i Slavonije npr. Sotin, Bogdanovci, Dalj, Osatin, Vukovar....., najzapadniji lokalitet je Novigrad na Savi (kod S.Broda).

Osim ostava Lovas i Vukovar, u Z. Srijemu i Slavoniji imamo još niz lokaliteta pojedinačnih brončanih nalaza vatinskog kruga koje možemo, uglavnom pripisati njegovoj razvijenoj fazi (vatinsko-vršačkoj).

Tako imamo narukvicu iz Otoka (T.71;9) – sličnu imamo u Lovasu (T.75), a datira se u Vr.B1

Br.B1 stupnju pripadaju i :

- igle s bikoničnom glavicom s probušenim vratom(T.71;3) iz Vukovara + srodan primjer iz

 - Bizovaca (T.71;7)

- rogolike igle (Ilok, Nijemci – kod Vinkovaca)

- igle s galavom u obliku pečata (T.71;1,1a,2,2a) = Br.B2

Vatinska kultura djelovala je preko Save i na S. Bosnu: npr. Vis kod Dervente, Pivnica kod Odžaka..... u Donjoj Dolini imamo lijep primjer kratkog mača s punom kovinskom drškom (T.71;5) = srodan je mačevima tipa Apa, a datira se u BrA2/B1 period.

Nalazi inkrustirane keramike J.Transdanubije u Z. Srijemu i Slavoniji locirani su pretežno uz desnu obalu Dunava. S tog područja ona je izvršila prodor preko Drave u slavonsko Podunavlje a u smislu kratkotrajnog prodora ili importa možemo je pratiti prema JZ do Podgorača (JI od Našica) na JI preko Save do Bosanske Rače

Etažne žare iz Bijelog Brda (T.71;18), po svojoj inkrustiranoj ornamentici i obliku pripada kulturnom krugu južnotransdanubijske inkrustirane keramike, odnosno grupi Szekszárd.

- + etažna žara iz Dalja (T.72;2)

- + idol iz Dalja (T.72;3,3a)

=datiramo ih u Br.B1 stupanj

Savsko – dravsko međuriječje i bosanska Posavina ne mogu se smatrati integralnim područjem rasprostiranja vatinske kulture već samo odrazom njezinih jačih ili slabijih kulturnih utjecaja, koji su na Z. Dosegli do Novigrada na Savi. Jedino u Vinkovcima imamo stariju fazu vatinske kulture (pančevačko-omoljičku), ali i kasniju vatinsko.vrševačku.

Inkrustirana keramika J. Transdanubije (grupa Szekszárd) obuhvaćala je uz mađarski i jugoslavenski dio Baranje pa nju treba smatrati sastavnim dijelom matičnog područja rasprostiranja. Tom području vjerojatno pripada slavonsko tlo oko ušća Drave u Dunav (nekropole Bijelo Brdo, Dalj, Erdut, Banjkas). Inkrustirana keramika J. Transdanubije na tom prostoru prisutna je već u vrijeme njene starije faze krajem Br.A2 faze i u Br.B1

stupnju, da bi se kasnije tijekom mlađe faze njezini utjecaji proširili i na ostalo područje I. Slavonije, najzapadnije do Podgorača (kod Našica), Z Srijema i S. Bosne.

Što se tiče, u uvodu spomenute, zapadne regije savsko-dravskog međuriječja, ono je neistraženo, ali možemo spomenuti:

- ostavu iz Zagreba (ili okolice): sastoji se od spiralnih svitaka zlatne žice, karičica, sljepoočničarki, te niza šiljatih limenih tutula u usporedbi s grobom 121 iz Bijelog Brda ili s ostavom Lovas – datirala bi se ostava u Br.B1 stupanj (u Prapovijesti je smještena u RBD u sklopu vinkovačke kulture).

- pažnju zaslužuje i mač iz Doline na Savi (T.71;8), sa sječivom oblikovanim poput rapira samo znatno kraćim – tipa Boin tj. tipa Boin-Keszthely, i to mlađe varijante s dužim jezičkom i naglašenih rubova, koji je J.D. Cowen datirao u Br.B2. (vjerojatno je da su mačevi tipa Boin-Keszthely nastali pod utjecajem tradicije u radionicama situiranim između ruba I. i J. Alpa i Panonske nizine). Ovaj mač iz Doline mogao je dospjeti u ovo savsko-dravsko područje najvjerojatnije iz Transdanubije, ali se ne može isključiti ni mogućnost njegovog istočnoalpskog podrijetla.

VATINSKA GRUPA

- dobila je ime po nalazištu u **Vatinu (J. Banat)** + nekropola u Vršcu

Iskopavanja u Z. Srbiji dala su mnogo materijala te se izdvojila **zapadnosrpska varijanta vatinske kulture**. Nalazi iz Pančeva i Omoljice (J. Banat) najznačajniji su. Ostali

LOKALITETI:

Židovar – Vojvodina, najznačajnije naselje vatinske kulture

Zlatica u Omoljici

Crvenka kod Vršca

Popov Salaš, Bačka

Belegiš – naselje i nekropola +

Ostave u Vukovaru i Lovasu

Garašanin je 1954.g. izdvojio 2 faze ove grupe:

1. pančevačko-omoljičku

2. vatinsko-vršačku

a kasnije je dodao i treću kasnovatinsku fazu

3. Belegiš-ilandža

Neki autori ovu fazu ipak smatraju zasebnom.

Vatinska grupa pripada širokom vremenskom rasponu od početka razvijenog brončanog doba (ReA2/B1) do u početnu fazu našeg željeznog doba (bronca D/halštat A po Reineckeju). Za datiranje prvih dviju faza značajan je inventar ostava LOVAS i VUKOVAR. Z. Vinski okvirno je datirao ostave u Re B2-C1. u Lovasu imamo posudu vatinsko-vršačke faze (T.75;33). Za datiranje vatinsko- vršačke faze značajan je i grob iz Vatina (T.76;2-5), a sadrži mač, iglu s pločastom glavicom (tip Petshaftkopfnadel – Re B2/C), sjekiru i posudu (vatinske grupe).

Za datiranje faze Belegiš-Ilandža važna je igla s rebrasto žljebljenom glavicom (T.80;6), a taj tip igle sigurno pripada Re C stupnju.

Za apsolutnu kronologiju vatinske grupe zanimljiv je minijturni «pršljenak» iz Vatina (T.74;2,2a) s graviranim znakovima/slovima. Direktna analogija nalazi se u keramičkim kuglicama sa Cipra ispisanim znakovima minojsko-ciparskog pisma. Te kuglice se pouzdano datiraju između 1250 i 1075. godine pr.Kr. Prvi početni datum može odgovarati dijelu kasne faze vatinske grupe, Belegiš-Ilandža. Taj pršljenak iz Vatina je vjerojatno amulet, na koji se prenijeti znaci ciparskog porijekla, a bili su poznati onome tko je amulet izradio, iako mu njihovo značenje nije moralo biti jasno.

Na temelju ovoga možemo zaključiti:

Pančevačko-omoljička faza – Br. A2/B1

Vatinsko- vršačka faza Br. B2-C

Faza Belegiš-Ilandža Br. C-D

(na ovakvu gornju granicu faze ukazuje i njezin direktni vremenski kontinuitet s vojvođanskom grupom polja sa urnama Belegiš-Cruceni II)

NASELJA - na niskim, prirodnim uzvišenjima tzv. Gredama (Vatin)

- gradinska naselja na brežuljcima (Židovar)- nadzemne zgrade s drvenom konstrukcijom zida

SAHRANJIVANJE – ravni grobovi; skeletno sahranjivanje (Vatin), ali i kremiranje je zastupljeno već od samih početaka (grob iz Vinče – pančevačko-omoljičke faze) i dominantno je u cijeloj vatinskoj evoluciji,

posebno

najkasnijoj fazi. U raku se osim urne (s poklopcem) stavljaju i

druge

posude, a ponekad i kosti životinja (nekropole: Ilindža, Stojić

Gumno-

Belegiš i Karaburma).

POKRETNi INVENTAR:

Pančevačko – omoljička faza – ReA2-B1

- koštani predmeti; dijelovi konjske opreme iz Vatina (T.73;6-8)

- ukrasni predmeti od kosti ili kamena (T.73;1-5) (T.74;1,3-5), njihova veza sa mikenskim

objektima perioda grobova sa dubokim rakama daje relativno pouzdanu donju granicu početka pančevačko-omoljičke faze – oko 1500.g.pr.Kr. (granirana dekoracija – spirale).

- metalni predmeti; sjekire s produženim žljebovima, trokutasti izduženi bodeži iz Popovog

Salaša, bojna sjekira iz Vatina, razni oblici tutula (T.75;6-20) – pripadaju kasnijim epohama

- keramika; karakteristične su posude s dvije

drške koje prelaze obod (T.77;1,3,4,6,7), ukrašene su

rebrima ili urezanim girlandama, krugovima,

trokutima ; rjeđe su amforice s cilindričnim vratom;

ovoj fazi pripada i posuda u obliku noge – riton iz groba u Vinči,

a i posuda sa 4 ljudske noge iz Popovog Salaša.

Vatinsko – vršačka faza – Re B2-C

- inventar ostave iz LOVASA (T.75) i groba iz VATINA
- zlatni nakit – kružne ukrasne pločice sa iskucanim ornamentima i dvojnim spiralama na rubu
Vatin (T.76;6-8)
- keramika – (T.72;2,5), (T.78), (T.79;1-4); posude sa dvije drške, drške prelaze obod i polumjesečastog su oblika ili rožastog ispupčenja na najistaknutijem dijelu; posude s jednom drškom; amforice s plastičnim rebrom na truhu, koje je izvučeno u vertikalno probušene bradavice; kruškaste amforice sa šupljom nogom; poklopci s 2 ukrštene drške koji povezuju nasuprotne rubove oboda; pehari na šupljom bušenoj nozi + zdjela s ornamentom dubovačko-žutobrdске kulture (T.79;5)- u pitanju je očigledno strana forma koja je u vatinskoj grupi preuzeta; zoomorfne vaze – ritoni (T.79;5-9) (ovca ili svinja iz Vatina, ptica iz Starčeva)
- ornament = plastična rebra, urezani motivi

faza Belegiš- Ilandža – Re C-D (KBD)

- igla s rebrasto žljebljenom glavom (T.80;6) + drugi oblici , tutuli, prsteni s spiralno uvijenim krajevima, dugmad i srcoliki privjesci
- keramika; urne s visokim, blago razgrnutim vratom i vertikalnim, niskim trakastim drškama ili bradavičastim ispupčenjima na truhu (T.80;1,4,5,13); posude sa dvije drške, manjih dimenzija (T.80;2), posude s jednom drškom...; ornament = na urnama je u obliku lažne vrpčaste ornamentike ili urezane linije, po pravilu horizontalne linije su na vratu posude, a valovite linije ili arkade na ramenu.

DUBOVAČKO-ŽUTOBRDSKA GRUPA (Br. C-D; SBD)

Termin ove grupe uveo je Milutin Garašanin, a rasprostire se na području srpskog Podunavlja (Žuto Brdo kod Velikog Gradišta) i u J. Banatu (Dubovac). U Rumunjskoj literaturi grupa je poznata pod imenom Ghirla Mare, a u Bugarskoj – Novo Selo ili Orsoa.

Ova grupa važna je iz dva razloga: izuzetna estetska vrijednost keramike i ukrasa i bogata plastika. Vasić je napisao monografiju «Žuto Brdo», Garašanin je korigirao datiranje u brončano doba. Grupa pripada razdoblju srednjeg i kasnog brončanog doba (br. Doba II i III, po D.Garašanin, po Re = Br.BiC), a svojim završetkom zalazi u željezno doba I (ReD, a možda čak i halštat A1). To nam dokazuju:

- bodež s pločicom za dršku (grob Kličevac) – ReB2/C;
- bojna sjekira sa Žutog Brda – Re B2/C (oba oblika javljaju se i u vatinsko-vršačkoj fazi);

javlja se srodnost ukrasa ove grupe i vatinske grupe (faze Belegiš-Ilandža).

Da ova grupa završava početkom željeznog doba potvrđuju i grobovi 96 i 95 u nekropoli Cruceni = grob 95 (s inventarom vojvođanskih polja s urnama) datira se u početak želj. doba I (ReD/HaA1), a presjekao je grob 96, koji sadrži tipičnu zdjelu dubovačko-žutobrdске grupe!

Rasprostiranje: - J. Banat

- JZ. Oltenija
- SZ. Bugarska

Naselja: - na riječnim terasama (Žuto Brdo, Grad)

- naselja su u ovoj grupi oštećena riječnom erozijom
- postojanje gradinskih naselja može se pretpostaviti na osnovu nalaza sa lok. Grad na Dupljaju ; kuće su nadzemne

Sahranjivanje: - kremacija u urama u ravnim grobovima + darovi: keramika ili metalni predmeti ili statuete, antropomorfne figure, figure ptica ili ornitomorfne zvečke (statuete se redovito stavljaju u dvostruku posudu – namjerno lomljenu – ritualno). Pojava dvojnih pa i trostrukih grobova (porodica), a i vjerojatno su ih označavali jer stariji nisu oštećeni mlađima.

Metalni nalazi: - u principu ga i nema mnogo, ali bogati i raznovrstan je prikazan na statueta = ogrlice, torkvesi sa lunulastim privjescima (T.83;1,2,2a), (T.84;2,2a). + nakit (T. 76;9-17) – ostava iz Velike Vrbice: zlatni lunulasti privjesci, zlatna križna aplikacija, zl. Perle, prsteni tipa Noppenring.

Keramika: - 2 varijante urni: a) sa visokim, razgrnutim obodom, s 2-4 horizontalno bušene trakaste drške(T.81;4,6,7)

b) urne etažnog tipa (T.81;3)

- zdjele su upotrebljavane i kao poklopci; posude s 1 ili 2 drške, dvojne posude; postolja (T.81;1) tipična su za ovu grupu

Ornamenti: bogati, najčešće geometrijsko urezivanje i koncentrični krugovi , arkade, cik-cak, paralelni snopovi linija ili uboda, meandar + inkrustacija = težnja za horror vacui (tipično za grčki geometrijski stil).

Plastika: (T.82-84) – nevjerojatno bogata!!!

- antropomorfne figurice: a) stojeća figura u zvonastoj suknji s – rukama savijenim u laktovima (fig. sa dupljajskih kolica) ili sa stiliziranim rukama

ispod grudi

b) statuete s masivnim konkavno-konveksnim trupom, trup je pločast, ovalnog obrisa

c) statuete s plosnato masivnim trupom, četvrtastog presjeka (T.82;1)

Dupljajska kolica – nađena su u 2 primjerka na lokalitetu Grad na Dupljaji (T.83)i (T.84;1,1a,18). Ovaj primjerak sa table 83 nalazi se u Narodnom muzeju u Beogradu, a predstavlja mušku figuru u ženskoj nošnji (ima falus ispod haljine), vjerojatno asocira na kult o hiperborejskom Apolonu, vezan je uz kult plodnosti i vegetacije (kult sunca – urezan sunč. Krug u dnu kolica s unutrašnje str.). Statueta sa table 84 u vršačkom je muzeju s ugraviranim svastikama ukazuje na solarni kult. Statueta je slična kretsko-mikenskim primjercima (veze s Mediteranom) ali i sa Transilvanijom (zlato). Votivna stoličica (T.82;4,4a).

Dubovačko – žutobrdsko grupa pripada kompleksu sa inkrustiranom keramikom Panonskog područja i nastala je širenjem nosilaca južno panonske grupe sa inkrustiranom

keramikom duž Dunava u pravcu istoka. Z. Letica pretpostavlja porijeklo ove antropomorfne plastike u vučedolskoj grupi. Kontakti sa susjedima (vatinska grupa u Banatu i Verbicioara u Olteniji) čija je osnovna geneza bila drugačija!

TRANSDANUBIJSKA (JUŽNOPANONSKA) GRUPA S INKRUSTIRANOM KERAMIKOM - Re A2/B1 (SBD)

Ova grupa raširena je u JZ Mađarskoj, a u našim krajevima javlja se u Baranji (Beli Manastir) i I. dijelovima Slavonije (Dalj, Erdut, Kozarac, Bijelo Brdo). Najjužniji poznati nalaz je urna iz Bosanske Rače. Grupa pripada razvijenom brončanom dobu (ReA2/B1).

Naselja: ne zna se dovoljno

Sahrana: kremacija u urnama

Keramika: - etažne žare (T.72;1,2) s razgrnutim obodom i malim drškama + manje posude zaobljene i cilind. vrata; ornamenti: oskudnija je od one u dubov-žutobr. Grupi, a izvedena je urezivanjem + žigosanje, naravno inkrustirana; na urnama je ornamentika raspoređena u horizontalne zone: cik-cak, zavnuti snopovi, koncentrični krugovi

Plastika: zastupljena su spomenute figurice a) i c); najpoznatiji je *Idol iz Dalja* (T.72;3), a pripada tipu c), na figurama je prikazan nakit i nošnja.

Ovoj grupi bliža je sjeverno panonska grupa dok se dubov-žutobr. sa svojim varijantama jasnije izdvaja. Ipak Transdanubijska je ranija od dubovačko-žutobrdске.

Za genezu grupe važne su eneolitičke tradicije, tako su statuete tipa c) (kao daljska) vrlo bliske oblicima vučedolske grupe i Ljubljanskog barja.

POJAVA KULTURE GROBNIH HUMKI U BAČKOJ – ReB (SBD)

Kao i prethodna grupa tako je i ova, samo perifernim dijelom svoje teritorije zastupljena u S. Jugoslaviji, inače u J Mađarskoj. Na teritoriju Bačke – Horgoš, Okolina Subotice,

Hajdukovo, Velebit, Sombor

Najjužniji nalazi: Apatin i Bogojevo

Kronološki grupa pripada razvijenom brončanom dobu. Vrlo je važna ostava iz Vajske ReB1 te bi predstavljala terminus post quem.

Naselja: nema podataka

Sahrana: a) skeletno

b) kremacija

Zanimljiv je nedostatak humaka, što je inače čest slučaj u ovoj varijanti (Mađ. Slovačka); grobovi zakopavani u rake.

Metalni nalazi: - veća je zastupljenost oružja u odnosu na susjedne grupe.

Ostava iz Vajske (T.85;4-7), spiralna uvijena narukvica, bodež s punom lijevanom drškom – ReA2/B1 ili B1, štitnik za ruku – br.4 (sličan u ostavi Apa);

Kratak mač s jezičkom tipa Sombor – Re B2/C, kratki mač ili bodež tipa Senta, bodež sa trapezastom pločicom na dršku iz Velebita; bojna sjekira iz Velebita i Sombora (Nestor tip A2); igla s glavom u obliku pečata, Sombor – ReB2/C.

Keramika:

- urne: a) trbušasta, niža s kratkim vratom i razgrnutim obodom
b) visina nadmašuje širinu
c) sa stepenasto profiliranim trbuhom

Urne pripadaju u Re B2 , ali i kasnije. Posude sa 2 male drške na ramenu (T.85;2,3); pehar na nozi s 2 drške (od oboda) (T.85;1) = ReC. Prema tome, veći dio ove grupe se kasno datira.

Geneza : njezino porijeklo treba tražiti u centralnoj Europi, odakle se ona širila prema Panoniji i dopijeva do Bačke, iako sa bitnim odstupanjima u načinu sahrane (ravni grobovi)!!! Veći broj grobova s oružjem govori u prilog nemirnog vremena i ratničkog prodiranja. Ova grupa je vremenski paralelna vatinjskoj.

KASNO BRONČANO DOBA

KULTURA POLJA SA ŽARAMA (Ksenija Vinski Gasparini)

KPŽ razvila se u okviru kasnog brončanog doba, od početka 13.st. do kraja 8.st.pr.Kr. = **ReC2/D - HaB3**. Njeni nosioci nisu pripadali jedinstvenom etničkom kompleksu. Ona je rezultat novih manifestacija uzrokovanih naglim razvojem metalurgije, trgovine i obrta. Značajka kulture je obred spaljivanja mrtvih i pokapanje paljevinskih ostataka s priložima: nakit, oružje, oruđe, pretežno u žarama u ravnim grobovima, na prostranim grobljima. Grupa Belegiš je ponekad dovodila u vezu sa KPŽ, ali N. Tasić ju je odvojio kao samostalnu, a M. Garašanin ju je nazvao Vojvođanska grupa prijelaznog perioda! KPŽ je proučavao Merhart i H. Müller Karpe – on KPŽ dovodi u vezu sa kasno mikenskom kulturom i Egiptom, pa tako postavlja apsolutnu kronologiju KPŽ-a srednje Europe od početka 13.st. (ReD) do kraja 8.st. (HaB3), tj. do tračko-kimerskog prodora.

Za apsolutno kronološko datiranje od posebne je važnosti i pojava tzv. Egejske seobe, čije se ishodište često veže i za teritorij srednjeg Podunavlja. Ona je u svojem prvom valu u vrijeme završetka kasno mikenskog perioda IIIB o početka IIIC1 (1230/1200.) izazvala razaranja na egejskom području koja su trajala cijelo 12. st.pr.Kr. (do kraja IIIC1). Rušenje same Mikene i mik. Kulture, važnih naselja KBD u J Grčkoj, Tesaliji, Beotiji, Makedoniji, te sukobe u Egiptu za vrijeme vladanja faraona Merenptha (1223-1213) i Ramzesa III (1195-1163) koji je svoju pobjedu nad pomorskim narodima oko 1189. g.pr.Kr. zabilježio na hramu u Medinet Habu. Nosioci 1. i 2. vala egejske seobe nisu bili prailiri nego etničke skupine uglavnom iz SI Podunavlja. Nosioce KPŽ u Sred. Europi , koji su učestvovali u nemirima što su izazvali egejsku seobu, ne može se poistovjetiti sa Ilirima. Oni pripadaju svakako indoeuropskoj skupini (možda Panoni).

KPŽ kod nas – najjužniji ogranak te kulture

- locirani su na teritoriju omeđenom Savom i Dravom sjeverno sa Baranjom i Međimurjem, na Z. – Maceljska gora, rijeka Sutla i Žumberak, a J. – Kupa i S. Bosna, na I. se dodiruje sa područjem Srijema (grupa Belegiš II).

- na sjeveru graniči sa KPŽ Transdanubije, a Z. sa predalpskim i JI Alpskim područjem i sa KPŽ Slovenije (s kojom je naročito u vrijeme mlađeg razdoblja 10.st. usko povezana – Velika Gorica i Dobova); J. Od Kupe i Save, KPŽ dolazi u dodir s SZ. I centralnim Balkanom (Glasinac), te naročito preko Sr. Bosne vrši utjecaj sve do Dalmacije

Kvalitativno daleko najbogatiji materijal zatvorenih cjelina predstavlja veliki fundus brončanih ostava (zato će biti posebno prikazane)!!!

K. Vinski-Gasparini podijelila je KPŽ na 5 razvojnih faza (I-V, BrD do HaB3)

Grupe KPŽ-a – karta 15

- 1) virovitička grupa
- 2) grupa Zageb
- 3) grupa Velika Gorica
- 4) grupa Dalj
- 5) KPŽ Sj. Bosne

Naselja KPŽ-a loše su istražena, ali nešto bolja situacija je u Sk Bosni (gradinska naselja Zecovi, Vis, Pivnica i pećina Hrustovača)

Nekropola u V.Gorici važna je zbog podataka za periodizaciju mlađe KPŽ.

VIROVITIČKA GRUPA Br C/D

Prva faza KPŽ-a Sj. Hrvatske 14/13.st.pr.Kr. Središte joj je u srednjem Podunavlju (nekropole Sirova Katalena i Virovitica + Moravče – kraj Sesveta i Gređani kraj Okučana).

Slučajni nalazi keramike vode nas na istok do Vukovara i Sotina, a na sjeveru do Međimurja (Peklenica), zapadno – ona ne prelazi Kalnik i Medvednicu, a južno vrši snažan prodor preko Save u sjevernu Bosnu (ali to je već KPŽ S. Bosne) tu si već vidljivi utjecaji kulturnog kruga Baiedorg-Velatice.

Relativna kronologija:

ova grupa predstavlja najstariju manifestaciju KPŽ-a u savsko-dravskom međuriječju i ona obilježava njezin početak, odnosno najstariju razvojnu fazu na tom području. Jake veze materijalne kulture s Transdanubijom pružaju uporište za njezino datiranje u vremenski raspon od prijelaza Br.C/D stupnja do ekspanzije horizonta Bajedorf-Velatice prema I. I prema J. i smjene kultura u savsko-dravskom međuriječju krajem BrD.

Ovo potvrđuje i *ostava iz Peklenice*: karakteristični bodeži s visokom trokutastom pločicom za nasad, igle sa makovom glavicom i igle s okruglom glavicom zadebljanog kaneliranog vrata, mačevi tipa Sprockhoff Ia = to je sve materijal vezan uz **Br.D**.

Po Müller Karpeu Br.C stupanj je 14. stoljeće (kasnomikenski period IIIB); a BrD je 13.st. (kasnomikenski IIIC1) = ako je to tako onda virovitička grupa pripada razdoblju od kraja 14./poč. 13.st.pr.Kr. Važna je i pojava fibule u obliku violinskog gudača koja je na egejskom prostoru fiksirana u završetak kasnomikenskog IIIB/poč. IIIC1 perioda.

Pogrebni običaji:

način pokapanja u virovitičkoj grupi manifestira se isključivo u ravnim grobovima s incineracijom. Pojava skeletnih grobova i tumula nema – kako je to običaj u Z. Transdanubiji, J. Moravskoj i JZ. Slovačkoj te Donjoj Austriji. Jama je ljevkastog oblika te je obložena razbijenim posuđem, na koje je postavljena žara + poklopac; raka na površini nije bila označena.

Materijalna kultura:

- **Bodež iz Virovitice**(T.86;11) – manjih je dimenzija , čija produžena pločica za nasad daje naslutiti oblik na nerazvijenom dršku u obliku jezičca – pripada grupi **Peschiera bodeža** KBD (slične imamo u Vindiji, Lovasu, Vukovaru i Novigradu na Savi = **Br.D**)
- Bodež iz Virja – s drškom u obliku jezička rastvorenih krajeva **Br.D** (prema Reineckeu ovaj bodež oponaša mikenske oblike)
- bodež iz Tomašice – s neprofiliranim kratkim drškom u obliku jezička po duktusu sječiva i pločice ukazuje na tradiciju mačeva tipa Boiu i istovremen je onome iz Virja
- dlijeto iz Virovitice (T.86;16) svoj oblik nije mijenjao kroz cijelo br.doba
- igla s topuzastom glavicom (T.86;13) Br.D – HaA1
- igla s pločastom glavicom poput čavla (T.86;12)
- igla s ušicom – Virovitica (imamo je od kult. grobnih humaka pa do st.želj.doba)
- igla s makovom glavicom – Br.D

Keramika:

izrasta na keramici SBD Podunavlja (iako je dosta neistraženo t razdoblje u savsko-dravskom međuriječju). Velike žare (T.86;10) analogije imamo u J. Transdanubiji ili Češkoj (iz najmlađeg stratuma kulture grobnih humaka) pa i u samoj nekropoli Velatice u Ha A1 stupnju. Zdjelice kojima su žare bile poklopljene, česte su u Sr. Podunavlju od SBD do KBD (HaA). Zdjelice, zaobljenog trbuha ili bikoničnog (T.86;8,7). Česta su bradavičasta ispupčenja (modelirana) na trbuhu zdjelice, analogije u J. Transdanubiji. Pehari na nozi (T.86;5) vrlo su karakteristični za ovu grupu s jedno ručkom, a nalazimo ih u istonoalpskom prostoru BrD, u Z. Transd., a onda nešto kasnije i u J. Bavarskoj. Trbušasti čup (T.86;6) sa dvije drške u obliku jezičaca, inače ih nalazimo u Sr. Podunavlju u vrijeme Br.D.

Geneza i susjedi:

unutar srednjeg Podunavlja proces geneze KPŽ odvijao se na osnovama kasne kulture grobnih humaka pojavom incineracije i pojedinih keramičkih oblika, a naročito bronč. artefaktima, uglavnom stranih kulture grobnih humaka. Kao što smo već vidjeli analizom materijala, virovitička grupa usko je povezana srodnim grupama – J. i Z. Tansdanubije, lokalitetima Donje Austrije (Baiedorf-stupanj), J. Moravske (Blučina –stupanj), JZ. Slovačke (Predčaka – stupanj). Virovitička grupa izvršila je snažnu ekspanziju u S. Bosnu u Ha A stupnju kada je u svojoj matičnoj oblasti (međuriječju) naglo prekinuta ekspanzijom kulturnog kruga Baierdorf-Velatice krajem 13. poč.12.stoljeća, a i formiranjem nove grupe, grupe Zagreb.

GRUPA ZAGREB (I.=kraj Br. D -HaA1; II.=HaA1-A2)

Grupa pripada fazi II i III KPŽ-a, a označena je kao regionalna pojava, a stilski je srodna kulturnom krugu tipa Bajerdorf-Velatice. Traje do kraja Br.D, kroz HaA1 i HaA2 stupanj. Srodnost grupe s keramičkim fundusom tipološki i stilski bliskim, rasprostranjenim na širem arealu od J Moravske, Donje Austrije i Transdanubije koje je R. Pittoni obuhvatio pod nazivom grupe Baierdorf-Velatice, a datirao ju je u HaA stupanj.

Rasprostriranje:

poklapa se s teritorijem virovitičke grupe (karta15). Koncentracija lokaliteta je na Z, iako ih ima i na I, sve do Z. Srijema. Na sjeveru granicu čine Drava i Mura, preko Drave je u

Baranji (Beli Manastir), a na istoku grupa graniči s mlađim horizontom grupe Belegiš (Z.Srijem). Zapadna granica grupe Zagreb je Maceljska gora i rijeka Sutla (te tu dolazi u dodir sa nalazištima na teritoriju Štajerske i Donje Kranjske – Dobova I)

Lokaliteti:

- nekropole: Vrapče
Horvati

- slučajni nalazi: Koprivnica, okolica Karlovca, Zdenčina,
Sisak.....najistočnije:
Sarvaš i Lovas

Relativna kronologija:

- grupu Zagreb možemo razlučiti u 2 etape, faze:

- 1) starija (nekropola Zagreb-Vrapče, Drljanovci + grobovi iz Martijanca i B.Manastira)
- 2) mlađa (nekropola Zagreb-Horvati)

Grupa Zagreb je rezultat ekspanzije kako materijalne tkao i duhovne kulture iz kulturnog kruga Baierdorf-Velatice na područje Virovitičke grupe krajem Br.D stupnja. To se očituje u promjeni grobnog rituala ali i keramičke proizvodnje.

U **Starijoj fazi** grupe Zagreb uočljiv je proces asimilacije s virovitičkom grupom koja djeluje kao supstrat kult.kruga Baierdorf-Velatice.

Inventar grobova Starije faze tipološki je uglavnom vezan za HaA1 stupanj, iako ima i starijih elemenata: - nekropola Zg. -Vrapče (kraj 13 do 12.st.pr.Kr) – važna je za relativnu kronologiju grupe, jer je vidljivo ispreplitanje kasnijih oblika Br.D i HaA1 stupnja. Ova faza je odraz procesa što se odvijao pri završetku Br.D i prijelazu na HaA1 stupanj u savsko-dravskom međuriječju, u kojem su elementi tipa Baierdorf-Velatice, naročito način sahrane u kamenim škrinjama, infiltrirane tijekom ekspanzije iz Sr. Podunavlja, asimilirali se s postojećim, autohtonim elementima virovitičke grupe. Žare s cilindričnim vratom.

- Ovoj fazi pripada mač iz Koprivnice tipa Aranyos datiran u Br.D i HaA1 stupanj.

- **Mač iz Siska** tipa *Sprockhoff IIb* (ili tipa Stätzling) – takav tip nalazimo i u kasnomikenskoj

kulturi perioda IIIb/IIIc – 12.stoljeća.

- specifičnost ove faze su i **fibule u obliku violinskog gudala** (3 primjerka iz uništenih grobova; Zlutar, Karlovac, Gorjan + 20-ak primjera iz ostava) = takva mnogobrojnost ukazuje na njihovo radioničko porijeklo u savsko-dravskom međuriječju. Takve fibule imamo i u kasnomik. Horizontu IIIb/IIIc (1230-1125), tako da bi ovu stariju fazu grupe Zagreb datirali od završetka 13.st.pr.Kr. do kraja 12.st.pr.Kr. (po M.Karpeu Br.D – HaA1).

Mlađa faza grupe Zagreb (Zg.-Horvati) – HaA2 i HaA2/HaB1, oko 1000.g.pr.Kr., istovremena je horizontu ostava III i traje kroz HaA2 stupanj. Na susjednom teritoriju Slovenije za ovo razdoblje značajni su nam grobovi Dobova I i ostava Čermožišće.

Keramika:

- Žare – kaneliranog trbuha i konusnog vrata + bikonične žare. Keramički oblici iz ove grupe dalje evoluiraju (npr. HaB stupanj – nekropola u V.Gorici), što znači da je savsko-dravsko međuriječje uglavnom ostalo po strani od nemira iz 2. polovine 1. tisućljeća koji

su izgleda izazivali korjenite promjene. U vrijeme prijelaza HaA2 u HaB1 nestaju fibule u obliku violinskog gudala i *javljaju se prve lučne fibule*. Početak protogeometrijskog razdoblja u Grčkoj, oko 1000. godine pr.Kr.

Sahranjivanje:

- *incineracija i polaganje ostataka spaljenih kostiju u žaru + poklopac*. Preko žare se nije nabacivao pepeo (kao u virov. Grupi) niti su se posude razbijale za podlogu rake, eventualno su polagane uz žaru. U nekropoli Zg.-Vrapče 2 su groba imala oblik kamenih škrinja - takav način pokapanja stran je uopće u ranom i srednjem brončanom dobu ovog područja i KPŽ-u, ali kod kulturnog kruga Baierdorf-Velatice je uvriježen. U te kamene škrinje stavljala se urna, a brončani materijal ima tragove gorenja, što znači da su umrli bili spaljivani s opremom, suprotno od načina sahranjivanja u virovitičkoj grupi.

Materijalna kultura:

- brončani materijal iz grobova je oskudan, ali je velik broj ostava (horizont II i III) te se taj materijal smatra domaćim proizvodom.

Oružje: mač iz Koprivnice, mač iz Siska + hrpa materijala iz ostava horizonta II

Oruđe: sjekire, dlijeta, noževi.. iz ostava; u nekropoli **Zg. – Vrapče** imamo: dvosjeklu britvu i pincetu (T.87;2,3); britva je karakteristična za istočnoalpsko područje (HaA1), a za ovo područje specifične su inače «X» britve.

Nakit: - u grobovima: igle, narukvice i fibule

- igle sa topuzastom glavicom, ukrašene motivom jelinih grančica – HaA1/A2;
igle sa

- okruglom, lagano spljoštenom glavicom (ponekad s gustim kružnim crtama ornamentiranom) značajne za HaA1

- narukvice (T.87;11,12), rastavljenih, trokutastih krajeva (nalazimo ih čak do Jadrana

- horizont Liburna 7 i odgovarajućem srednjedelmatskom prostoru

- fibule – violinsko gudalo tip

Keramika: - nalazimo sličnost sa keramikom B-Velatice. ;

trbušaste žare cilindričnog vrata (T.87;14) bez ručki;

takva žara u nekropoli Baierdorf, može pripadati Br.D stupnju,

ali ovdje je ipak kasnija kraj Br.D/HaA1; slična je žara iz Novigrada

Podravskog (T.88;7) ili iz Vrapča (T.88;2) – ova svoje korijene vuče

iz kasne kulture grobnih humaka; žare sa koso kaneliranim trbuhom (T.87;6);

bikonične olitke zdjelice s visokom ručkom; plitke zdjelice uvučenog i

široko kaneliranog oboda (T.87;10); jajolika žara (T.88;1) javlja se na

području Sr. Podunavlja u St.KPŽ (ovaj oblik u HaB1 stupnju u grupi

V.Gorica postaje jedan od vodećih oblika); žare visećeg trbuha, kratkog

Cilindričnog vrata s jednom ručkom (T.87;1,9), značajni su za istočno

Alpski prostor i područje Tirola, a ne za B.-Velatice kult.krug;

- utjecaji virovitičke grupe na: -žara sa tunelastim ručkama (T.87;5)

-posuda poput trbušastog lonca (T.88;5)

-zdjela s ručkom (T.88;4)

Žare mlađe grupe Zageb (T.88;8-10) – HaA2; bikonične trbušaste s blago konusnim vratom, žara čije se dno naglo sužuje – vertikalnog vrata.

Geneza i susjedi:

- pojava i formiranje grupe Zagreb usko je vezana uz prodor kulturnog kruga Baierdorf-Velatice krajem Br.D stupnja na područje virovitičke grupe. To se naročito manifestira u načinu sahranjivanja (kamene grobne škrinje i pojedini keramički oblici). Ovo pomicanje išlo je iz Sr. Podunavlja i ruba istočno alpskih prostora preko Donje Austrije i Gradišća, preko Drave pa u Z. savsko-dravsko međuriječje, pri čemu je zahvatila i Z. Transdanubiju, a NE putem Štajerske. Sve to potvrđuju lokaliteti: najgušća koncentracija je u SZ Hrvatskoj (uz Dravu, Martijanec, Novigrad Podravski, te prema jugu Drljanovac, a u Posavini Vrapče i Horvati (Zagreb), Sisak i dr.) i njihova uža povezanost sa klasičnim oblicima stila B.-Velatice, što pak ne dolazi u toj mjeri do izražaja na slovenskom materijalu (Dobova I i II)- Štajerska.

Naglo iščezavanje načina sahrane u keramičkim škrinjama tijekom HaA1 govori o brznoj asimilaciji došljaka od strane autohtone virovitičke populacije.

Vrijeme trajanja: - starija faza grupe Zagreb – HaA1

- mlađa faza grupe Zagreb – HaA2 tj. tijekom 12. i 11.st.pr.Kr.

Odnosi grupe Zg. sa Sr. Podunavljem (J Moravska) i istočnoalpskim prostorom (I Austrija). U Lici se u KBD formiraju Japodi koji od KPŽ-a preuzimaju incineraciju. KPŽ utječe i na Liburne. Zg. grupa utječe i na grupu Belegiš na istoku, a u Sloveniji Dobova I i II (HaA1 i A2) donekle u materijalu slični grupi Zagreb, dok Dobova III i IV (HaB1 i HaB2) tipološki i kronološki odgovaraju grupi Velika Gorica.

GRUPA VELIKA GORICA - Ha B1 – Ha B2

- pripada mlađoj kulturi polja sa žarama, fazi IV KPŽ-a sjeverne Hrvatske, a datira se u HaB1-HaB2 stupanj srednjoeuropske periodizacije

Rasprostiranje : uglavnom u središnjoj Posavini i Turopolju; područje između Save, Kupe, Dobre i Žumberačke gore.

Lokaliteti: - nekropole: - u Velikoj Gorici - Turopolje

- u Krupačama – S. od Karlovca

- u Trešćerovcu – kod Ozlja

- u Ozlju - Pokuplje

Nekropola u V.Gorici najvažnija nam je i pruža nam osnovu za njenu relativnu kronologiju; dijelimo je u 2 faze: s t a r i j u i m l a đ u

Velika Gorica I - (sl.36) – HaB1

Za te grobove su karakteristične igle s jajolikom glavicom, ukrašene valovnicom (sl.36;br.8), ova je igla specifična i za prvu fazu grupe Ruše i Ljubljani I. Inače je jajolika igla svojstvena za rani HaB stupanj istočnoalpskog područja i J. Bavarsku.

Igla s glavicom u obliku lukovice i naizmjenično tordiranim četvrtastim vratom (T.89;13) = slične imamo u Dobovi i Mušjoj jami, a nalazimo ih i u sjevernoj Italiji, u kasnoj fazi Peschiera horizonta do S Tirola (10.st).

T.89 = V.Gorica faza I; jednosjekla britva s tordiranom drškom i izbočinom na leđima – br.2 – pripada tipu Oblekovice; ovaj tip britvi u S Italiji označava horizont ranih lučnih fibula.

Šuplja sjekira s pseudo zaliscima; nož sa drškom u obliku jezička – br.3 –
Inače ga imamo i u HaA2 i B1 st. –analogija u ostavi Beravci;
Antenski mač tipa Lipovka s drškom u obliku jezička s posebno lijevanim ukrasom antena – br.4 – HaB2.
Nož s punom kovinskom drškom s antenskim završetkom br.1 –
+ koplje i okov motke br.6i7

Velika Gorica II (sl.37) – HaB2

U ovoj fazi isto imamo nož tipa Velem st. Vid ili britvu tipa Oblekovice, pa zaključujemo da starija i mlađa faza nisu uvijek jasno razlučene. U jednom grobu nađen je fragment lima cjevičasto uvijenog (sl.37.br.8); spiralna brončana žica vjerojatno od fibule u obliku harfe (br.7), one su inače tipične za Ljubljanu 7b i Ruše II – HaB2 (to je jedini primjer takve fibule na panonskome tlu, nema je ni Dobova). Nož tipa Stillfried (br.4); nije važan za dataciju jer se javlja od kasne starije KPŽ pa do željeznog doba.

Keramika: - (obje faze) – kuglaste žare s rupom (T.89;12)
- zdjelice s visokom ručkom (T.89;15,16) > paralele s Dobovom i

- trbušasta amfora s 2 ručke (T.89;14) Ljubljanom (T.9)

Pogrebni običaji - radi se isključivo o incineraciji, a žara je polagana u jamu na sloj pepela i gareža, a rijetko je bila poklopljena drugom posudom. Prilozi su polagani ili u žaru ili iznad nje, a oni brončani pokazuju tragove gorenja. Jedino nekropole u V.G. i u Dobovi poznaju žare sa rupama – ona ima simbolično značenje vezano uz vjerovanje u zagrobni život.

Nakit: - fibule su oskudno zastupljene; najčešće se susrećemo s manjim naočarastim fibulama s osmicom na sredini - specifične su i za stariji i mlađi stupanj grupe (u Ljubljani i Rušama ih imamo u HaB3 , ali bez osmice na sredini). Imamo i samo jedan primjer fibule u obliku harfe. Igle su česte – već spomenute. Sljepoočničarke od dvostruke u svitak smotane brončane žice s prepletom osmica na jednom kraju (slične u Dobovi).

Geneza i susjedi: - proces formiranja grupe odvijao se bez naglih promjena na osnovama prethodne- grupe Zagreb. Grupa V.Gorica se u suštini jako razlikuje od njoj istočne susjedne i u svojoj starijoj fazi istovremene grupe Dalj (tendira ka širem krugu Podunavlja), a grupa V.G. tendira ka jugoistočno alpskom prostoru.

Grupa Velika Gorica = Ljubljana Ia i Ib

= Dobova III, IV

= rani i srednji stupanj grupe Ruše (HaB1 i HaB2) – Štajerska

Znači grupa V. G., po svojim osobitostima u biti predstavlja izdvojenu kulturnu pojavu na međašu između panonsko-podunavskog i JI alpskog prostora.

GRUPA DALJ 10.-kraj. 8.st.pr.Kr. (HaB1-B3)

Trajanje daljske kulture može se u **kontinuitetu** pratiti ~~od 10—3. st.pr.Kr.~~ (do provale Kelta u Podunavlje), ona tako **prelazi vremenski okvir brončanog doba**, tako da će ovdje biti obuhvaćeno samo starije razdoblje daljske grupe – do pojave tračko-kimerskog prodora krajem 8.st.pr.Kr. (od tada počinje daljska grupa u željezu). Ponekad se u literaturi nalazi **termin Val-Dalj, ili Dalj-Donja Dolina. Iako se daljska grupa formirala pod utjecajem ekspanzije kulture Vâl u SI Transdanubiji, ona ipak na području svog rasprostiranja predstavlja izdvojenu cjelinu. To isto vrijedi i za njezin odnos prema Donjoj Dolini u S. Bosni.**

Rasprostiranje: - usko područje Podunavlja, od Baranje do Z Srijema na pojasu uz desnu obalu Dunava, zahvativši u Bačkoj i njegovu lijevu obalu. Z granicu nije još moguće odrediti, ali ona po svoj prilici ne prelazi baranjsko-slavonsko Podunavlje (nekropole u Vukovaru i Šaregradu). I. Granica prelazi i na lijevu stranu Dunava/Bačka (nekropola u Doroslovu). Na jugu grupa Dalj je preko S Bosne morala imati dodir s Donjom Dolinom tijekom KBD; tako i kasnije s ilirskim, ponajviše glasinačkim kulturnim krugom, koji je krajem 8. i početkom 7.st. izvršio prodor na područje daljske grupe i dao joj novo obilježje.

Lokaliteti: - naselje Veliki Varad – kod Erduta

- Novigrad na Savi – malo daljske keramik
- nekropola u Batini – iznad Dunava
- nekropola na položaju Busija – Daljska planina (mat. Iz 7-3.st)
- grobovi u Dalju
- nekropola u Žarkovcu
- nekropola Vukovar – Lijeva bara (HaB – kraj HaC/ 10.st. do 600.god.)
 - nekropole kod Doroslova – Bačka (HaB i C)
- ostave uz rijeke: Šaregrad, Batina i Baščine

Relativna kronologija: - grupa Dalj obuhvaćala je dugi vremenski period od HaB (1000.god.pr.Kr) do početka 3.st.pr.Kr. a unutar njega su jasno uočljiva dva šira horizonta:

- stariji = mlađi KPŽ Sr. Podunavlja
- mlađi = tijekom željeznog doba od trako-kim. Prodora i infiltracije s ilirskog – glasinačkog kult. Kruga (8/7. st.pr.Kr.) do provale Kelta u savsko-dravsko međuriječje u 3 st.pr.Kr.)

Pojava grupe Dalj uzrokovana je svakako ekspanzijom grupe Vâl iz SI Transdanubije. Prije pojave daljske grupe u HaA stupnju, imamo žare iz Batine, Dalja, Erduta i Sotina koje pripadaju grupi Gàva – iz matične oblasti u I. karpatskoj kotlini (oko rijeke Körös, odnosno Kriš u Rumunjskoj). Te žare su na našem području najzapadniji odraz utjecaja iz kulturnog kruga istočne karpatske kotline, te su kao sporadična i nehomogena pojava, vjerojatno posljedica nemirnih zbivanja koja su prethodila ekspanziji grupe Vâl u slavonsko-baranjsko- zapadno srijemsko Podunavlje i to početkom faze Vâl II na prijelazu u !.tisućljeće. Faza I grupe Vâl povezana je sa Baierdorf-Velatice (HaA2), a Vâl II sa daljskom grupom (što je posljedica ekspanzije).

Keramika: - žara iskošenog, ravno odrezanog otvora vrata, bez profilacije, s 2 ručke (T.91;1) –HaB1); žare iskošenog vrata,

kaneliranog trbuha, sa 4 izbočine na prijelazu vrata u trbuh (T.91;10,15)- to je i vodeći oblik žare u daljskoj grupi – HaB1 stupanj; zdjele sa kanelurama na otvoru ponekad ukrašene metličastim ornamentom (T.91;6) – tipične su za kult. krug Velatice; isto kao i zdjele sa stepenasto uvučenim obodom (T.91;5); zdjelice s visokom ručkom.

Brončani prilozi: - naočarasta fibula sa osmicom specifična je za grupu V. Gorica;

- noževi tipa Pustmèr (Batina)

- noževi tipa Velem St. Vid (Dalj, T.91;8)

Sva ova keramika i brončani predmeti ibilježavaju najstariju fazu grupe Dalj – Dalj Ia (HaB1). Dalj Ib pripadao bi HaB2 i B3 stupnju (keramika pripada cijelom HaB stupnju pa ju je teško odvajati). U posljednjim desetljećima 8.st.pr.Kr. tj. krajem HaB3 stupnja uočavaju se u grupi Dalj značajne promjene: - veći broj materijala trako-kimerskog obilježja u grobovima i ostavama

- pojava skeletnih grobova (nekropola Batina, Dalj, Vukovar) koji označavaju prisustvo etnosa stranog domaćem st.

- upotreba željeza (ne samo za oružje već i za nakit)

Ova zbivanja potaknuta su trako-kimerijskim prodorom iz pontsko-kavkaskog područja Azije krajem 8.st.pr.Kr., kao i sa ekspanzijom iz ilirskog-balkanskog kulturnog kruga, koja nosi novi način pokapanja inhumacijom.

Znači, trajanje daljske grupe u toku KBD traje kroz cijeli Ha B stupanj (B1,B2,B3), kada počinje željezno doba – kraj 8. početak 7.st.pr.Kr.

Pogrebni običaji: - u KBD dominantna je incineracija; grobne jame su velike (1,80 cm. promjera) ponekad i sa 20 posuda – osim žare, od priloga imamo i čupove, pehare, zdjele, plitice, šalice; **žare su često poklapane zdjelama.** U Vukovaru unutar nekropole, nađeno je 6 zgarišta a Doroslovu je vjerojatno spaljivanje vršeno izvan nekropole. Jame nisu oblagane kamenjem, garežom ili paljevinom. Skeletni grobovi u Vukovaru – tek od sredine (.st. (isto i u Batini i Dalju) – početak željeznog doba.

Materijalna kultura: - grupa Dalj je izuzetno **siromašna oružjem** - već smo ga nabrojali; početkom željeznog doba na ovim lokalitetima nalazimo rekvizite konjske opreme trako-kimerskog stila.

Od opreme ratnika poznat je slučajni nalaz iz Batine – polukuglasta kaciga s jabučicom na vrhu – datira se u Ha B stupanj; oružje nije zastupljeno niti u ostavama kojih je malo.

Nakit: - je otkriven u vrlo malom broju;

- naočaraste fibule s osmicom u sredini - od HaB1 – B3 stupnja

- **dvopetljaste brončane** i željezne lučne fibule s malom **asimetričnom trokutastom**

nožicom(HaB3, a karakteristične su i za Glasinac Ivb- te su fibule došle iz ilirskog

područja)

- fibula s čvorastim zadebljanjem na luku .- **tipa Vače** - iz Vukovara – poč.

Željeznog

doba – ukazuje na veze Podunavlja i JI alpskog područja

- **antropomorfni privjesci** iz Vukovara – HaB3

Geneza i susjedi: Pojava grupe Daj vezana je za ekspanziju grpe Vā iz SI Transdanubije. Ona je srodna donekle sa istovremenim grupama tog područja: Klentnice i Podolić u J Moravskoj, Chotin u JZ Slovačkoj i Stilolfried u Donjoj Austriji. Fundus

njezine materijalne kulture genetski je povezan s kulturnim krugom Velatice, na čijim osnovama počiva i Vâl I u skladu s općim tendencijama razvoja kultura polja sa žarama srednjeg Podunavlja, evoluirala u fazu Vâl II, a one su predstavljale osnovu za daljnje samostalno formiranje grupe Dalj. Autohtonu komponentu grupa je zatekla kao nekompaktnu cjelinu (periferni teritorij grupe Zagreb) sa sporadičnim nalazima stila Velatice, infiltriran keramikom tipa Gàva.

Starije KBD-ni horizont grupe Dalj istovremen je s grupom Velika Gorica na rubu JZ panonskog područja ali se u suštini od nje bitno razlikuje = V. Gorica tendira k JI alpskom području i ne pokazuje unutarnji razvoj, koji je grupu Dalj doveo do željeznog doba (a taj proces se također odvijao i u grupama na području Dolenjske i Gorenjske / Slovenija ili u Donjoj Dolini u bosanskoj Posavini). Na istoku grupa Dalj graniči s Bosutskom grupom (Basarabi kulture), na području Vojvodine. Veze između grupe Dalj i Donje Doline bile su čvrste i morale su ići međuriječjem od Dunava ka Posavini, ali u oba smjera. To se očituje na svim tipovima keramike i kovinskih priloga (naročito naočarastih fibula) između faze 7b Donje Doline i HaB1 i HaB2 stupnja daljske grupe.

Ne smijemo zaboraviti dodire grupe Dalj i JI alpskog područja (fibula tipa Vače – s čvorovima na luku) i centralnobalkanskim krugom (ilirskim) – pojava željeza i inhumacija.

K P Ž SJEVERNE BOSNE – Br. D – Ha A1

KPŽ koja se početkom 13.st.pr.Kr. nakon nemirnih zbivanja vezanih za proces njezine geneze konsolidirala u S. Europi s jakim središtem u središnjem Podunavlju, uključivši i savsko-dravsko međuriječje, izvršila ekspanziju preko Save prema jugu u sjevernu Bosnu.

U vrijeme srednjeg brončanog doba u S Bosni imamo nešto tragova života (Vis, Pivnica, Zecovi i pećina Hrustovača – keramika vatinsko-vršačkog tipa) + Bosanska Rača – inkrustirana keramika J Transdanubije. U kasnom brončanom dobu preko Save prodire KPŽ i to dolinama rijeke Bosne i Vrbasa – ali do njihovih središnjih tokova jer dalje je nastanjena autohtona kulturna grupa centralne Bosne.

Rasprostiranje: - istok-zapad, od Drine do Une

- na sjeveru je granica Sava

- a na jugu srednji tok Bosne i Vrbasa

Lokaliteti: - u SI Bosni: Vis – kod Dervente

Pivnica kod Odžaka > naselja prije KBD, kostolačka i

lasinjska

- nekropole u: Baricama (tip Barice)

Dvorovima

Selu Batković

Kulašima

Maloj Brusnici

- SZ Bosna: -naselja: Donja Dolina

Zecovi kod Prijedora (gradina)

Pećina Hrustovača

Gradina Kekić glavica

- nekropola: u Radosavskoj

Relativna kronologija: skupinu nekropola tipa Barice sadrže grobove s incineracijom te srodnost u keramici s virovitičkom grupom. Ipak ove nekropole sadrže i elemente specifične za kulturni krug Baierdorf-Velatice, te uz to i jake regionalne specifičnosti - ipak donekle razlikuju virovitičku od KPŽ S Bosne (u datiranju).

Keramika: - Osnovni oblici KPŽ Bosne = nekropola tipa Barice – konusne posude ili dublje zdjele sa razgrnutim obodom i jednom ručkom ili posude zdjele sa uvučenim obodom (analogije sa virovitičkom grupom), datiraju se u Br.D – 13-st.pr.Kr. Lokalno obilježje bio bi nešto viši vrat posude i nešto izdrazajnija konusna profilacija.

Brončani prilozi: - u nekropolama su skromni i većinom se ne mogu datirati;

- HaA1 stupanj: - igla okrugle glavice spljoštene ukrašene horiz.

linijama

- topuzaste igle ukrašene motivom jelinih grančica

Ovako u sjevernu Bosnu tijekom Br. D prodire virovitička grupa. U HaA1 stupnju (12.st.) u savsko-dravskom međuriječju je Zagrebačka grupa, potaknuta prodorom iz kult. Kruga B.-Velatice, smijenila i istisnula virovitičku grupu, a tada su nekropole tipa Barice još u punom zamahu, znači one traju od: druge polovine 13.st.pr.Kr. kroz cijelo 12.st (HaA1).

Naselja: ove grupe ne mogu se datirati prije HaA1 stupnja 12.st..

- gradinsko naselje Vis (sloj C1 – HaA i sloj C2 – HaB)

- gradinsko naselje Pivnica (sloj B – HaA – HaB)

Na osnovu ova dva važna lokaliteta B.Čović izdvojio je skupinu gradinskih naselja S Bosne pod nazivom Vis-Pivnica, koja je po njegovom mišljenju, prema urezanoj ornamentici (girlande, šrafirani trokuti ,cik-cak) povezana i sa istočnopanonskim kulturnim krugom ali i srednjom Bosnom (Pod kod Bugojna). Ovim gradinskim naseljima paralelira u SZ Bosni gradinsko naselje Zecovi i Kekić glavica (ipak kasnije, 9/8st.) ali iz mlađeg sloja u spilji Hrustovači imamo fibulu u obliku violinskog ključa i drugi popratni materijal tipičan za kasni Br.D i za HaA1 stupanj savsko-dravskog međuriječja – pa bi tragovi u Hrustovači mogli biti nešto raniji od onih ostalih (grad. Naselja).

DONJA DOLINA (HaA1 – HaB3)

Ravničarsko naselje smješteno na desnoj obali Save, nizvodno od Bosanske Gradiške. Tensira kulturnom krugu JZ Panonije i srednjeg Podunavlja. Imamo mlađe naselje na Gradini i njenu pripadajuću nekropolu na Gredi, a pripadaju željeznom dobu (7-3.st) pa poslije do u rimsko doba. Donja Dolina bila je tranzitno središte između SZ Balkana i J Panonije. Taj fundus u literaturi često zvan pod nazivom grupa Dalj-Donja Dolina ili Vâl-Donja Dolina – jer se svaki od ovih lokaliteta razvijao pod svojim specifičnim, različitim uvjetima – što je rezultiralo vidnim razlikama. Tako imamo poč. grupe Vâl – HaA2

Grupe Dalj – HaB1,

Donje Doline u HaA1

Z. Marić je vodio istraživanja i iskopavanja i doveo nas do sljedećih rezultata:

Donja Dolina I – starije naselje (1200-700.god)

I a – 1200 – 1000.

I b – 1000 – 800.

I c . 800 – 700.

Donja Dolina II – mlađe naselje (700 – 360.)

Donja Dolina III - (360. do 1.st)

/ /
provala Kelta rimska dominacija

Za **fazu I a** (HAA1 i A2) od brončanog materijala, čiji su oblici specifični za uža datiranja, karakteristične su prvenstveno igle tipološki vezana i za Ha A1 i Ha A2 stupanj.

Ha A1 – igle s glavicom u obliku čavla

- s okruglom glatkom ili kaneliranom glavicom
- s bikoničnom glavicom i narebrenim vratom
- srodne tipu s makovom glavicom i narebrenim vratom
- topuzastog tipa s ukrasom jelinih grančica

Ha A2 – igle s glavicom srodnom lukovici i kaneliranim vratom

- igle s okruglom glavicom i stožastim produženjem

(sve su te igle sastavni dio inventara KPŽ savsko-dravskom međuriječja 12 i 11. st.)

Za datiranje značajni su i noževi – pretežno Ha A2 stupnja, a i keramika koja vuče paralele sa srednjim Podunavljem i Z Panonijom. Karakteristično je kaneliranje i facetiranje na razvraćenom ili ravnom obodu ili na ramenima posuda. Tipične su tzv. X drške, specifične za Ha A1 na širem području srednje Europe. Karakteristika za SZ Bosnu je i horizontalno facetiranje uvučenih oboda u paralelnim redovima.

Faza I b - obilježava je materijal 10. i 9. st. (Ha B1 i Ha B2). Sada dolaze do izražaja lokalni oblici jer se stvara metalurški radionički centar u Donjoj dolini - koji dokumentira znatan broj kalupa za lijevanje, a potreba za brončanom sirovinom sigurno je potakla veze sa srednjom Bosnom, gdje su postojala bogata nalazišta bakrene rude. Lokalni oblici su:

- facetirana koplja (slična onima iz ostave Grapska ili Kalupičina iz Pivnice)
- britve (bliske tipu Grapska)

- šuplje sjekire s kaneliranim otvorom (poput turbana) poznate isključivo sa SZ centr. Balkana
- igle s pločastom, okruglom glavom i s čvorom na vratu (analogija u nekropoli Krupače Ha B2)
- mač s drškom u obliku ježića – srodan tipu Tešanj – HaB3
- + neki uvezeni materijal (npr. Naočaraste fibule; jednopetljaste, tordirane i lučne) ; noževi tipa
- Oblekovice; šuplje sjekire tipa Passau
- + keramika – dobrim dijelom uklapa se u kulturni krug Vâl i Dalj

Faza I c – to je vrijeme prve pojave željeza i sve izraženiji utjecaj središnje Bosne, gdje postojano jača Glasinac (IVb). Za ovu fazu karakteristične su okrugle pojasne kopče porijeklom iz srednje Bosne, potpuno strane KPŽ zapadno balkanskog područja, koje su specifične za horizont Ha B3 i to ne samo Donje Doline nego i općenito Sjeverne Bosne (npr. Skeletni grobovi u Tešnju, grobni nalaz iz Gornje Tuzle, nekropola u Radosavskoj, Glasinac). Dakle Donja Dolina ostvaruje svoj najveći procvat tek nakon napuštanja starijeg naselja i osnutka sojeničkog naselja na Gradini krajem 8. i početkom 7.st.pr.Kr. Starije naselje iz KBD o kojem je ovdje bilo riječi , tek je skromna prethodnica tog kasnijeg snažnog razvoja.

Naselja KPŽ S. Bosne: a) gradinska (Vis, Pivnica, Zecovi)
 b) ravničarska (Donja Dolina)
 c) u pećinama (Hrustovača)
 d) sojenička (mlađa naselja D.Dolina, Ripče)

Sahranjivanje: isključivo incineracija (skeletni grobovi javljaju se krajem HaB3,; 3 groba iz Tešnja i 1 iz Gornje Tuzle – željezno doba). Imamo nekropole dosta vremenski udaljene:

- a) tipa Barice (Batković, Dvorovi, Kulaši, Mala Brusnica) – HaA stupanj; grobna jama je ljevkasta , kosti prekrivene žarom s dnom prema gore
- b) nekropola Radosavska – HaB3; kosti polagane u žaru koja se polaže u jamu i redovito poklapa zdjelom

PONOVIMO

KPŽ sjeverne Bosne u 13.st. povezan je sa virovitičkom grupom. Početkom 12.st. do Bosne sežu utjecaji Baierdorf-Velatice, a u 10. i 9.st. dolaze sve više do izražaja autohtoni elementi. Tijekom tog razdoblja ova grupa i dalje kontinuirano sa savsko-dravskim međuriječjem i grupom Dalj. U 8.st.pr.Kr. iz središnje Bosne širi se željezno doba. Veze između Donje Doline i grupe Dalj bile su u 10.st čvrste i dugotrajne , a i tijekom željeznog doba. Tračko-kimerski prodor nije zahvatio Donju Dolinu ni područje sj. Bosne.

Duhovni život nositelja KPŽ-a

Religiozna vjerovanja usmjerena su uglavnom prirodnim silama, a ona su u potpunosti istisnula kult agrikulturnih božanstava, što predstavlja proces koji se već nazire u eneolitiku i početku RBD. Kult vatre i kult sunca dosiže svoj najveći uspon i on je dominantan u KPŽ-a. Način sahranjivanja je isključivo incineracija (javlja se sporadično već u badenskoj kulturi), a sada predstavlja jedini kult pokopa. Pojavu skeletnih grobova na području KPŽ-a možemo sa sigurnošću tumačiti kao infiltraciju druge kulture (npr. Grobovi iz Tešnja ili Gornje Tuzle) – početak želje doba 8.st.pr.Kr. Uz kult vatre, snažno je izražen i kult sunca (heliolatrijski ili solarni kult), a ovaj implicira i kult plodnosti. On je povezan sa predstavama ptica, naročito vodneih ptica prikazanih na različitim kompozicijama unutar bogate ornamentike izvedene u «Punkt-Buckel» tehnici na brončanom limu (na posudama, zaštitnoj opremi ratnika, na ukrasima s nošnje...), te u vidu plastike ili stiliziranih privjesaka (pretežno u ostavama).

Ekonomski aspekti

Najznačajnija grana je metalurgija i ljevačka djelatnost koja je za vrijeme KPŽ-a doživjela nagli uspon. Uz jaku populaciju metalurgija je bila jedna od osnovnih komponenata koja je potakla ekspanziju KPŽ-a i doprinijela njenom širenju. U savsko-dravskom međuriječju se metalurška i ljevačka djelatnost odražavala u brojnim ostavama s ogromnim fundusom brončanih izrađevina, najgušće lociranim u slavonskoj Posavini i SZ Hrvatskoj, gdje se mogu pretpostaviti jaki radionički centri. Metalurgija KPŽ-a najjača je u 12.st.pr.Kr. (HaA1), da bi stagnirala u 11.st. (HaA2), te ponovo doživjela uspon u 10.st. U 12.st. KPŽ vrši prodor u sjevernu Bosnu, a u utjecaji sežu i do Jadrana. Ona je u to vrijeme došla u dodir i sa egejskim područjem (kasnomikenski period IIIC1).

Odnosi sa susjedima

KPŽ sa savsko-dravskog međuriječja i sjeverne Bosne predstavlja na naj JI ogranak ove kulture u odnosu na njeno cjelokupno rasprostiranje. Od sva 3 velika areala KPŽ-a i to onog najsjevernijeg – Lužičke skupine, zatim J i JZ Njemačke, uključivši susjedne dijelove Češke i austrijskog Tirola, s infiltracijama na područje Švicarske i SI Francuske, te areala srednjeg Podunavlja – a unutar svakog od njih fiksirane su mnogobrojne kulturne grupe – KPŽ južno panonskog prostora pokazuje najuži afinitet s Podunavskim kulturnim krugom. Znači, KPŽ- u su susjedi na Istoku – grupa Belegiš II (Srijem i J Banat); J od Save je KPŽ Bosne, a u središtima Z Balkana formira se na autohtonoj osnovi pod utjecajem KPŽ, prijelazno razdoblje (12-10.st) koje je prethodilo završetku procesa etnogeneze Ilira na tom području i doprinijelo konačnoj stabilizaciji njihove kulture početkom željeznog doba oko 900. godine. Taj se kulturni utjecaj može slijediti u Lici na području Japoda, a u S Dalmaciji na području Liburna, te u srednjoj Dalmaciji, JZ Bosni i SZ Hercegovini na području Delmata.

U Istri KPŽ prekida srednjo brončanodobnu tradiciju pokopa u zgrčenom položaju pod humcima (od 11.st. formira se kultura Histra – tako da se Histri sa sigurnošću ne mogu pripisati Ilirima – jer im je osnovni etnički supstrat vezan za nosioce KPŽ-a a oni se dovode u vezu sa Panonima). U 9.st.pr.Kr. pada moć KPŽ-a i njezinih utjecaja prema jugu, ali zato imamo refleks s juga (Iliri-Glasinac) koji u 8.st. inicira proces nadslojavanja KPŽ-a. KPŽ ruše trako-kimerijski prodori s istoka, krajem 8.st.pr.Kr. i etničke infiltracije iz ilirskog središta s juga. KPŽ je ipak svojim tekovinama materijalne i

duhovne kulture ostala u panonskom Podunavlju u bosanskoj Posavini osnovni supstrat razvoju novih, željeznodobnih kultura.

OSTAVE S PODRUČJA KPŽ-a

Ostave KPŽ-a u Europi proučavali su osim Merharta i Reinecke, Müller Karpe, Holste, Brunn, a kod nas Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini (obradila je bogati fundus ostava u okviru KPŽ-a sjeverne Hrv., dijeleći ih u 5 faza (Br. D, HaA1, HaA2, HaB1-B3) tj. od početka 13.st.pr.Kr. do kraja 8. st.pr.Kr.

Čemu služe ostave

Reinecke i Kraft su u svojim studijama među prvima razradili temu o značenju ostava kao blaga zakopanog u trenutku opasnosti (ovu teoriju su naročito slijedili Holste i cijelu niz arheologa tzv. Merhartove škole). Novinu je unio Hundt pripisavši ostavama nordijskog kruga sakralno značenje u vezi s pogrebnim običajima i izazvavši na taj način reakciju na tzv. Povijesno tumačenje ostava, što se očituje u radovima Brunna, pa kasnije i M. Karpea i cijelog niza mlađih stručnjaka. Ksenija Vinski kaže:

2 su osnovne grupe ostava:

- a) **sakralne** – kultne, sa votivnom namjenom; često se sastoje od 1- 3 vrste predmeta, a ponekad pokazuju tragove gorenja
- b) **profane** – to su ostave ljevača bronce, a možda i putujućih trgovaca koji su ostavili materijalne vrijednosti u smislu blaga; manje-više imaju jednoobrazan izgled i sadrže u većem postotku tzv. Lomljenu bronzu

Ne smijemo sasvim negirati pojavu opasnosti kao razlog zakapanja.

OSTAVE SAVSKO-DRAVSKOG MEĐURIJEČJA

- sadrže u većem broju lomljenu bronzu, a po vrsti materijala pripadaju tzv. Miješanim ostavama u kojima je zastupljeno kako oružje i oruđe tako i nakit i drugi predmeti dnevne upotrebe, pa i brončana sirovina. Zbog toga one uglavnom nisu kultnog značenja, već imaju više značenje skrivenog blaga (votivna je jedino ostava iz Gajine pećine . pripada balkanskom radioničkom krugu). Ovdje ćemo umjesto faza, upotrebljavati termin horizont:

faza/horizont	I	Br. D (jedna ostava)	
	II	Ha A1 (31 ostava)	
	III	HaA2 (10 ostava)	- starija kultura polja sa žarama
	IV	Ha B1/dio Ha B2 (13 ostava)	
	V	dio Ha B2/Ha B3 (13 ostava)	- mlađi KPŽ

Horizontu ćemo navesti najtipičniji materijal a dodajemo mu i naziv lokaliteta naj tipičnije ostave (karta 16). Sve zajedno ih imamo 50- ak!!! Dijelimo ih u 3 skupine:

- 1) slavonsko-baranjsko-zapadno srijemska (33)
- 2) podravsko-međimurska-zagorska (15)
- 3) balkanska grupa J od Save i Kupe do balkanskog gorovitog područja (Banija, Kordun, S Bosna) (20)

Najveća gustoća lokaliteta je oko Slavanskog Broda (tu je vjerojatno postojalo proizvodno središte, kojemu je moralo pripadati i naselje Novigrad na Savi).

HORIZONT I - Peklenica (T.92) – 13.st.pr.Kr.

Bliske su joj ostave Cerovec, Čermošnjice i Sv. Janez; pripada razdoblju Br. D a to potvrđuju:

- dva mača tipa Sprockhoff Ia (s drškom u obliku jaezičca; po novijoj tipologiji – duži je tip

Annenheim, a kraći tip Traun); česti su u ostavama Br. D Transdanubije, a i Alfölda; javljaju se čak i u Br. C (nekropole kultura grobnih humaka kod Praga)

- jedan mač s pločicom za pričvršćivanje drške , bez naglašenog srednjeg rebra; najbliža analogija mu je mač iz nekropole Csabrendek (JZ Mađarska) gdje imamo i virovitičku keram.

- igle – s makovom glavicom i plitkim rebrima na vratu (iz iste nekropole JZ Mađarske, a inače ih imamo od Franc. do karpatske kotline u Br. D)

- s blago konusnom glavom i narebrenim vratom, karakteristične za Br. D Moravske

- bodež – s visokom trokutastom pločicom za nasad (paralele s Peschiera horizontom S Italije)

- srpovi

- šuplje sjekire - nisu pogodni za datiranje

Ova ostava se definitivno datira u Br. D stupanj iako sadrži i elemente koji je povezuju s prethodnim Br C stupnjem. Istom razdoblju 13.st.pr.kr. pripada i horizont I ostava južno panonskog prostora, a on je na tom području istovremen s grupom Virovitica.

HORIZONT II - Veliko Nabrđe (T:93) – 12.st.pr.Kr.

Ostave horizonta II ispoljavaju homogenost sa ostavama Transdanubije i Transilvanije. Pokrivaju uglavnom područje rasprostiranja grupe Zagreb (i to starijeg horizonta Zg. I) – pripadaju Ha A1 stupnju. U ostavama horizonta II posebno se ističe prisustvo velikog broja oružja i dijelova opreme ratnika. U ostavama još uvijek nalazimo mačeve s drškom u obliku jezička (Sprockhoff Ia i Ib) – iako oni ne prelaze Ha A1 - nisu česti. Česti mačevi u ostavama II su : - mačevi tipa Sprockhoff Iia (br.2) (ili Nezingen tip) i Iib (br.3) (ili Stätzing). Ovaj Iib je prisutan i na egejsko području kasnomikenskog IIIB/IIIC period.

- bodeži – imamo st. tipove (s visokom trokutastom pločicom za nasad), ali i onih koji pripadaju Ha A1 stupnju – bodeži tipa Tenja, Otok-Privlaka i Bizovac (ovo su inače imena

ostava II horiz.)

- za radionički centar savsko-dravskog međuriječja specifične su dvosjekle britve na proboj, tipa «X» - Ha A1.

- šuplje sjekire (br.20) sa plastičnim V ornamentom specifične su za slavonski radionički

krug

- srp s bradavičastom izbočinom (br.16) - iznimka

- sjekira sa zaliscima na sredini (br.22) Peschiera tip – vjerojatno import iz Italije

- narukvice ukrašene girlandama

=

- masivne igle s klobučastom glavom (br.11) =
- spiralni rukobrani = utjecaj s I Karpatkog područja
- srcoliki privjesci i aplike =

Za slavonsko zapadnosrijemske radionice u vrijeme horizonta II naročito su značajne okrugle velike ukrasne ploče puno lijevane ili rađene na proboj s trnom na sredini (ostave Bizovac, Gornja Vrba, Podcrkavlje – Sl. Brod, Brodski Varoš). Karakteristika je ukrašavanje na limu tzv. Punktbuckelmaniera (br.14). od brončanog posuda imamo vjedra tipa Kurd (ostave Bizovac i Podrute). Česte su fibule u obliku violinskog gudača (20 primjeraka). Ove su fibule važne zbog datacije; ako znamo da su na egejskom prostoru prisutne krajem kasnomikenskog IIIB/IIIC period (1230-1100) onda bi ostave horizonta II stavili u 12.st. (kad je datirana i starija faza grupe Zagreb).

Što se tiče obrambene opreme ratnika – u ovim ostavama nalazimo: šljem, štit i knemide (nedostaje oklop). Ulomci šljemova vjerojatno pripadaju tipu kacige u obliku kape (ostave Bizovac, Veliko Nabrđe, Poljanci I) a slične nalazimo u Transdanubiji (najkasnije do Ha A1). Knemide iz Velikog Nabrđa (br.6) istog punktirajućeg geometrijskog ukrasa kao i obrazna ploča kacige iz ostave Podcrkavlje – Sl. Brod. Također treba spomenuti i knemide s oputama za vezivanje (Poljanci I, V.Nabrđe, Brodski Varoš) ukrašene tehnikom punktiranja, koje uz knemide iz neke ostave iz Transdanubije čine najstarije primjerke europske provenijencije. Štit tipa Nyirtura iz ostave Otok-Privlaka 13/12.st.pr.kr. To sve govori u prilog Merhartovoj teoriji da najstariji primjerci zaštitne opreme ratnika u srednjoj Europi nisu porijeklom ni mikensko – ahejski ni grčki, već da su nastali neovisno na prostoru između Karpata i I.Alpa i Sj. Balkana. Po množini oružja u ostavama horizonta II vidi se da je naoružanje zahvatilo široki sloj populacije (a nije bilo ograničeno samo na vladajući sloj ratnika – što će biti obilježje željeznog doba). Naoružanje nije bilo samo radi obrane, nego vjerojatno i zbog težnje za osvajanjem. Pitanje je da li su stanovnici J Panonskog područja (uz ostale žitelje Podunavlja) učestvovali u nemirnim zbivanjima u vrijeme 2. vala velike egejske seobe koji je ugrozio istočnomediteranski svijet krajem 13. i poč. 12.st.pr.Kr.

HORIZONT III - Kloštar Ivanić (T.94) - 11.st.pr.Kr.

Zbog znatnog **pada broja ostava (s obzirom na horizont II)** – govori o opadanju metalurške proizvodnje. Horizont III ovih ostava srodan je onima Transdanubiji (stupnja Jászkarajenő-Uzavölgy) čiji je broj također opao (u odnosu na prethodni stupanj Kisapáti-Lengyeltóti – srodan horizontu II). Sadrže uglavnom materijal HaA2 stupnja. Horizont III nedostaju svi oni oblici navedeni za horizont II – mačevi, bodeži, britve itd. U horizontu III glavninu materijala čine: koplja (listolika i plamena), šuplje sjekire i srpovi.

Ostavu **Kloštar Ivanića** datira dobro očuvan par knemida s oputama za vezivanje (br.1,2), a ukrašene su «**punktbückel**» stilom. Vrlo srodan par nalazimo na lokalitetu Kurim u Moravskoj (Merhart ih je datirao u kraj HaA1 i HaA2 = 1150 do 1050. g.pr.Kr.) + knemide iz Pergine- sjeverna Italija.

U Kloštar Ivaniću imamo i ingot u obliku bikovske kože – iako je datiran u 15.st.pr.Kr. ova ostava zbog knemida datira se u Ha A2 stupanj – odnosno 11.st.pr.Kr. (takav ingot kod nas imamo još i iz ostave Boljanić – horizont III + jedan primjerak iz Makarske).

HORIZONT IV - Miljana (T.95.) – 10.st.pr.Kr

Tipološki je pretežno vezana uz Ha B1 . Paralele u oblicima i vrstama nalaza iz grobova grupe Velika Gorica . Ostave sjeverne Bosne počinju pokazivati regionalna obilježja i priklanjaju se više centralnoj Bosni nego međuriječju (u tim ostavama – Tešanj, Monj, Boković, Drenov dò - javljaju se fibule tipa Golinjevo) . Ostave horizonta IV istovremene su sa ostavama Transdanubije (stupnja Rohod-Szentes) i sa ostavama Transilvanije stupnja Moigrad. Pretežni dio materijala čine šuplje sjekire, srpovi, koplja i noževi, a tek rjeđe nakit, a u malom broju i mačevi. Karakteristike horizonta IV:

- šuplje sjekire na kojima je V ukras pri dnu rastvoren i dobiva vertikalna rebrasta produženja (br.10-13) + odvojenost tuljka od sječiva oznaka je Ha B1 stupnja.
- šuplje sjekire ripa Passau – takva se javlja u grobu u V. Gorici i datira se britvom tipa Oblekovice u Ha B1
- nož tipa Pfatten – tipičan za Ha B1
- listolika koplja (br.3) čiji se bridovi pri dnu spajaju s tuljcem pod ravnim kutom, tipičan za horizont IV
- lovorika koplja (br.4) – specifična za radionice SZ Balkana mpr.kalupi iz Pivnice i mlađa ostava iz Grapske
- sjekira sa zaliscima na vrhu . Ha B1
- mač punokovinskog balčaka sa 3 rebrasta zadebljanja i s okruglom pločicom na vrhu (br.1) = tipa Högl - retardirana je pojava unutar horizonta IV jer je on inače secifičan za Ha A stupanj.

Specifičnost ovog horizonta čini bakrena sirovina lijevana u kalupima

u obliku masivnih grubo rađenih čekića (br.14) (ostave Ivanec Bistranski, Miljana, Kapelna) čekići su s rupom, većinom lomljeni koji su sigurno imali funkciju brončane sirovine u smislu platežnog sredstva.

Horizont IV treba opredijeliti u 10.sr.pr.Kr. – u vrijeme grupe Velika Gorica

HORIZONT V – Matijevići (T.96) – 8.st.pr.Kr.

Ostave koje bi se mogle propisati Ha B2 stupnju na području KPŽ-a južno Panonskog prostora zasada nisu otkrivene. To je vrijeme trajanja grupe V.Gorica (II), trajanje grupe Dalj u baranjsko-srijemsko-zapadno srijemskom Podunavlju i punom zamahu KPŽ-a u sjevernoj Bosni. Dakle, iz tog vremena 9.st.pr.Kr nemamo ostava!!!!!!

Pojavu ostava ponovo možemo pratiti tek u Ha B3 stupnju, odnosno 8.st.pr.Kr.

- Ciglenik – kod Sl. Broda
- Kamena Gorica – kod Varaždina
- Gajina pećina
- Vranjkova pećina – kod Drežnika
- Matijevići – kod Dvora na Uni
- Osredak – kod Bihaća
- imaju obilježje balkanskog radioničkog kruga i NEMA trako-kimerskih utjecaja

- Grapska – kod Doboja
 - **Legrad – kod Koprivnice**
 - Batina - Baranja
 - Ilok
 - Šarengrad – na Dunavu
- sve imaju obilježja trako-kimerskog stila

Zajedničke karakteristike ostava horizonta V:

- mala kratka lovorika koplja
- male šuplje sjekire – bez ukrasa (povezanost ova dva predmeta sigurno ukazuje na kasni Ha B)
- narukvica s gustim jelinim grančicama (značajne za kulturni krug balkanskih radionica HaB)
- fibule tipa Golinjevo – J od Save i Kupe
- duge spiralne narukvice trokutastog presjeka
- naočaraste fibule – osamljen primjer
- mač tipa Tešanj

PERIOD POLJA SA URNAMA VOJVODINE (Br. D – Ha B2)

- Milutin Garašanin -

Period PUV pripada prijelazu iz brončanog u željezno doba u kult. Klasifikaciji Garašanina, željezno doba I po autoru ovog teksta, a obuhvaća vremenski raspon od kraja 13.w+st.pr.Kr. do 8.st.pr.Kr. (željezno doba po Garašaninu ili Br. D - HaB2). Ovdje ćemo govoriti o izdvojenim tipovima nalaza, npr. Nekropoli tipa Belegiš-Ilandža II ili naselju tipa Kalakača, ta nalazima tipa Gava (koji predstavljaju izdvojenu grupu). Tasić je obrađujući materijal nekropola tipa Belegiš-Ilandža II i neke naseobinske nalaze – nazvao taj materijal «kultura polja sa urnama Vojvodine», a Garašanin (obrađujući isti materijal) upotrijebio je termin «vojvođanska grupa prijelaznog perioda».

G a r a š a n i n	T a s i ć	M e d o v i ć
-kasno bronč. doba (vatinska faza Belegiš-Ilandža)	- bronč. doba: Belegiš grupa:Belegiš I i II (ranije kulture polja sa urnama)	- ?
-željezno doba I: vojvođanska grupa prijelaznog perioda	- ?	- željezno doba I - željezno doba II (Bosut I, Kalakača)
-željezno doba III (Basarabi grupa)	- željezno doba Bosutska kultura	- željezno doba III (Bosut II)

Problemi koji se ovdje postavljaju više su kulturno-povijesnog, nego kronološki-terminološkog karaktera. Tako je sigurno da između faza Belegiš I (kasno vatinska faza Garašanina) i Belegiš II po Tasiću postoji izražen kontinuitet koji se manifestira u obredima sahranjivanja, kremacije u urnama, organizirana nekropola. S druge strane u pokretnom inventaru postoje razlike:

1) u period PSV karakteristično je ontenzivno korištenje metalnih predmeta, oružja, oruđa i nakita (nemirna vremena).

2) u keramici perioda PUV postoji niz novih oblika, pojava crne uglučane keramike i česta uporaba kanelura

3) nalazi tipa Gava (karta 14) pojavljuju se van uže matične oblasti u području Körös-Crisani (na širem području J Panonije i Balkanskog poluotoka);ovo ukazuje na zatvorenu grupaciju koja se iz matične oblasti širila migracijom.

Općenito, kultura polja sa urnama je dio jednog šireg kulturno-povijesnog fenomena, koji se u velikom dijelu srednje i Z Europe odražava upravo kroz kulturu polja sa žarama. To je vrijeme pada mikenskih gradova i hetitskog carstva, te pada Homerove Troje i raznih promjena pod nazivom egejske seobe u tzv. Mračno doba Grčke. To je period prijelaza brončanog u željezno doba – zato ga i nazivamo prijelaznim. Tokom ovog vremena postepeno se razvija i širi upotreba željeza (po Garašaninu željezno doba I). U povijesnom i etničkom smislu u pitanju je posljednja etapa u etnogenezi Ilira.

Lokaliteti: nekropole: - Belegiš

- Ilandža

- Karaburma – kod Beograda

naselja: - Jakovo, Gradina u Starom Slankamenu, Fendvar u Mošarinu, Popov Salaš

u Kaću, Gomolava – Hrtkovci, Gradina na Bosutu, Kalakača u Beški

Znači, period PUV – pripada razdoblju od kraja 13 do 8. stoljeća pr.Kr. – to je željezno doba I (po Garašaninu) ili prijelazni period istog autora. U pitanju je vrijeme koje započinje tijekom Br. D a završava se u kasnom halštatu N (HaB2) – Ha B3 već ima trako-kimerske elemente i to je već razvijeno željezno doba (želj.doba II po Garaš.).

Gomolava – (Belegiš-Ilandža I do II – Bosut II) je važna jer horizont IVc pripada Belegiš-Ilandža II tipu, a ispod je IVb – vatinska faza (Belegiš-Ilandža; ili po Tasiću faza I belegiške grupe). Poviše je horizont razvijene bosutske grupe (Bosut II po Medoviću).

Bosutska grupa se vezuje za tračko-kimerijsku grupu i odgovara periodu HaB3-C1 – 8.st.pr.Kr, a tako dobivamo terminus ante quem za nalaze tipa Belegiš-Ilandža II u Gomolavi.

Za nalaze tipa Gava značajni su lokaliteti van Vojvodine, npr. Naselje Mediana grupe u Brzom Brodu (Niš): - npr. Posuda na T.103;8. Ovdje tipu Gava pripada horizont Mediana grupe II i pripada Ha A1.

Za terminus ante quem za tip Kalakača, značajna je fibula sa zadebljanim lukom i spiralnim zavojima na glavi i nozi (takvu istu nalazimo u jednom grobu u V.Gorici koja je drugim inventarom pouzdano datira u Ha B1).

Nalazi nekropola tipa Belegiš-Ilandža II i naselja nalazimo po cijeloj Vojvodini i u neposrednoj oblasti desne obale Dunava i Save. Na SZ ovi nalazi sežu do Baranje (Beli Manastir), tek kasnije, u HaB (u kasnijoj etapi perioda PUV), oni su ovdje kao i u Slavoniji bili potisnuti grupom Dalj. Na istoku PUV seže do rumunjskog Banata do Đerdapa, a na Jugu se pruža do Pomoravlja (ovo se odnosi na nalaze tipa Belegiš-Ilandža II).

Što se tiče naselja tipa Kalakača – imamo ih samo u Vojvodini, a tip Gava nalazimo svugdje:

- radi se o dinamičnoj pojavi koja rano prodire iz svoje matične oblasti Crisana – u pravcu J,JZ,JI. Tako se njeni nosioci, mahom izolirano, a rjeđe u simbiozi sa drugim elementima, pojavljuje u cijeloj Vojvodini, uključujući i Srijem, pa i dio Slavonije (Erdut), a u unutrašnjost Balkana zadiru duboko u Pomoravlje (Vrtište, Mediana) no i do Trakije (grobni nalaz iz Manole). Evoluirane oblike Gava grupe nalazimo čak i do Crnog mora u S Bugarskoj, a također postoje i veze urni tipa Gava sa karakt. Urnama Villanova kulture u Italiji.

Naselja: mogu biti ravničarska ili gradinska ; kolibe od lakog materijala («zolniki») koje su česte kod stočarskog stanovništva i poznate kod kulturnih grupa donjeg Podunavlja i crnomorske obale (Mediana I).

Keramika: Belegiš-Ilandža I (T.97)

- urne (kanelirane) sa jezičastim drškama na donjem dijelu trbuha/ramena + na trbuhu su trakaste drške
- zdjele sa kanelurama u obliku turbana (sl.39;3,4) ili horizontalne trake (sl.39;1,2)
- tzv. Pitosi (sl.39;5-7) s razgrnutim obodom- bliži su formama daljske grupe
- posude sa jednom drškom koja prelazi obod (sl.39;8,9)
- lonci viši ili niži (sl.39;11) – ukrašeni plastičnim trakama sa utiscima ili bez njih

Tip Gava

- zastupljen je jednom formom koja se javlja i kao veliki sud, urna ili pitos (T.106;6) –veliki razgrnuti vrat, naglašeni trbuh, na prijelazu vrat/trbuh – 4 jezičaste drške; trbuh je naglašen rebrastim kosim kanelurama; tip je srodan urnama tipa Belegiš-Ilandža II

Metalni nalazi su malobrojni: - poznati su iz Jakova u okolini Belegiš-Ilandža II pokazuju postojanje tipova koji se vezuju za tipične proizvode metalurgije u Transilvaniji, tako i za oblike uže vezane za istočno alpsko i centralnobalk. Područje. Kalupi za izradu prstenja od bronce iz Kalakače upućuju na lokalnu proizvodnju.

Geneza: - važan je lokalni, domaći autohtoni element na što ukazuje osobito kontinuitet u načinu sahranjivanja, prema pojavama KBD (kasne vatinske faze). Kontinuitet se manifestira i u keramici + novi oblici (zdjela tipa turban, veliki pitosi, posude sa 2 drške i kanelirani trbuh).

OSTAVE PERIODA POLJA SA URNAMA U JI PANONIJI I SJ. SRBIJI

Na području Vojvodine i S Srbije (karta 17):

- a) ostave skrivnice – uglavnom sadrže homogeni materijal jednog perioda i predstavljaju imetak koji je u trenutku opasnosti skriven
- b) ostave livnice – sadrže kronološki neosjetljiv materijal i često ostatke topljenog materijala (metala) spremljenog za preradu
- c) ostave votivnog karaktera – mahom sadrže samo jednu vrstu objekta; njihovo opredjeljenje otežano je nejasnim uvjetima nalaza

Ostave na ovom području razradili su D. i M. Garašanin, a ostave Sj. Hrvatske Z. i K. Vinski – Gasparini. Valja spomenuti da je na ovom području povezanost sa transilvanijskim centrima ili njihov utjecaj, daleko veći nego na zapadu gdje prevladava veza sa Transdanubijom i istočno alpskim područjem. Pojedini horizonti povezivat će se sa već fiksnim horizontima susjednih oblasti i kronološkim fazama u okviru perioda polja sa urnama.

HORIZONT I – Ha A1

-vezuje se sa najranijim horizontom Transilvanije Uriu-Damanesti, a odgovara Re D. odvajamo horizont I i Ia.

Horizont I (sl.40/I, br.1-5; karta 17) – pripada mu jedna ostava Topolnica kod Donjeg Miholjca. Ovaj horizont vežemo za horizont I JZ Panonije (Peklenica) zbog sličnosti materijala : - igla sa glavom u obliku makove glave

- mačevi s jezičcem
- mačevi s punom ljevano drškom (Riegsee tip)
- šuplje sjekire

Horizont Ia – ima 3 ostave iz Banata + 2 iz srpskog Podunavlja (T.98;1-6), a pripada Br D:

- grivne (narukvice?) sa zatubastim završecima ili krajevima u obliku pečata – s bogatim geometr. Ornamentikom – od snopova graniranih linija (takav ornament nalazimo i u horizontu Uriu-Domanesti)
- kolutasti nakit s lančićima (sl.40/I, br.6)
- u nekima nalazimo i ogrlice – torkvese, koje ustvari pripadaju horizontu II (jer ih u horizontu U-D nema)
- poseban položaj zauzima ostava iz Žarkova sa malim, otvorenim žljebljenim narukvicama (sl. 40/I, br.11).

HORIZONT II - Ha A1

Za ovaj horizont (sl.40/II,br.1-17) usko se vezuje za horizont Cincu Suseni u Transilvaniji, ali i za horizont II – Veliko Nabrđe. Ostava imamo iz Banata, Srijema i srpskog Podunavlja i šire se dalje u SZ Srbiju. Ostava ima 37, a najveći broj je ostava-ljevača, zatim skrivnica, a tek onda pokoja votivna. Važno je reći da među ostavama skrivnicama ili kulturnim izdvajamo 2 grupe: - ostave tipa Brestovik – Vinča

- ostave tipa Gučevo-Barajevo-Jajčić

Ostave tipa Brestovik –Vinča:

-koncentrirane su na područje srpskog Podunavlja, a ostave su: Brestovik II, III, IV, Vinča i Kamenovo; karakteriziraju ih tanke otvorene narukvice, često s proširenim krajevima – ukrašene su geom. Motivima (motivi su u metopama u obliku slova X, ili izduženog S, sfernih trokuta i polulukova), snopove linija prate poprečni zarezi (sl.40/II, br.1-2) (T.98;7-11)

Ostave tipa Gučevo-Barajevo-Jajčić:

- SZ Srbija, ima 6 ostava (sl.40/II; br.3,4) (T.98;12-17)

-narukvice masivne otvorenih krajeva ukrašene geom. Motivima (koncentrični krugovi, eipsasti motivi, duguljasti položeni u obliku M); metope uz otvorene krajeve često su ispunjene kosim, rebrastim kanelurama.

- u ostavi Brajković kao popratni nalaz, pojavljuju se narukvice tipa Žarkovo, a u ostavi Obaj koplje plamenastog tipa

Već ovi nalazi upućuju na datiranje ovog horizonta u Ha A1 period (što je potvrđeno i nalazima takvih narukvica u ostavi horizonta Cincu Suseni).

U ovom horizontu II imamo i niz ostava lijevača (Banat, Srijem i nekoliko u SZ Srbiji). Pokazuju povezanost sa Transilvanijom i JZ Panonijom (V. Nabrđe). Veze s Transilvanijom vide se u: - narukvice tipa Brestovik – Vinča i G-B-J, nakit s lančićima, metalni lim ukraše spiralnim motivima i kelt sa plastičnim rebrima.

Horizont II – 2 votivne ostave (Urovića i Donji Petrovci). Urovića sadrže isključivo brončane sjekire (20 keltova i jedan tipa Randleistenbeil). Donji Petrovci između ostalog i koplja koja sigurno pripadaju Ha A1 (sl.40/II, br.12.14).

HORIZONT III - Ha A2

-može se vezati za horizont III (K.V-Gasparini) te za transilv. Horizont Turia-Jupalnic (sl.41/III;br.1-8); sadrži 3 ostave: Rudnik, Sečanj i Futog.

Rudnik sadrži elemente tipične za prethodnu fazu, ali i listoliko koplje Ha A2 (br.8).

Sečanj ima pozamanterijsku fibulu (br.3 i 9);

ovo je razvijena forma pozamant. Fibula ali možemo je naći i ranije (Sviloš – ostava).

HORIZONT IV - Ha B1

Odgovara horizontu Moigrad-Tauteni Transilvanije, Ha B1 po Reinekeu; (sl.41/IV;br.1-7).

- Jedna ostava Alun – kod Brze Palanke – ima posudu bročanu sa drškom u obliku goveda (br.2); takvu metalnu posudu imamo u Hajdusamson u gornjem Potisju.

- Jedan nalaz iz Morave kod Dubrovnika - kotao sa križnim okovima za dršku, veže se uz transilv. Radionice.

- ostava Progar – Srijem: nekoliko kratkih koplja sa jednostavnim listom, jedan nož sa jezičkom i rupicama tipa Pfatten – analogije u ostavi Beravica (a ona se veže za JZ dio Panonije).

HORIZONT V - Ha B3 – C1

Veže se za ostave trako-kimerijskog perioda. Pripadaju razvijenom željeznom dobu, želj. doba II, po Garašaninu. Odras su novih preseljavanja, pomicanja i promjena u kulturnom razvitku koje obilježavaju etapu.

Zaključak:

Ostave horizonta I vezane su uz Re D , početak perioda polja sa urnama, transilvanijski horizont Uriu-Domanesti ali vremenski pokazuju u odnosu na njega izvjesnu retardaciju.

Ograničene su na Banat i srpsko Podunavlje, a izrazito su malobrojne. Ukazuju povezanost sa transilvanijskim metalurškim centrima. To je vrijeme početka perioda polja sa urnama Vojvodine, nekropola tipa Belegiš-Ilandža II. Ovaj period je ustvari miran.

Sasvim drugačije je sa horizontom II. Njemu pripadaju najbrojnije ostave – u Banatu, Podunavlju i SZ Srbiji. Još uvijek se uže vezuje uz transilv. centre. Ostave ljevača pokazuju intenzivniju mješavinu materijala i naročito porijeklo, što je posljedica njegovog prikupljanja sa raznih strana. Pojavu ostava horizonta II moguće je vezati sa širenjem nosioca grupe Gava. Nesumnjivo je da su se oni pojavili već u prvoj etapi perioda polja sa urnama u doba nekropola tipa Belegiš-Ilandža II i odgovarajućih naselja (to potvrđuju nalazi groba na Karaburmi gdje je zajedno nađena urna Gava i urna B-I. II). Intenzivnije širenje elemenata tipa Gava ka Pomoravlju pada u Ha A1. otuda dio ostava horizonta II odgovara periodu prodora nosioca grupe Gava ka jugu koji je dijelom ugrozio nosioce kulture polja sa urnama Vojvodine u toku perioda B-I II.

Ostave horizonta III su malobrojne i ne daju baš mnogo informacija.

Ostave horizonta IV govore da su povezane sa transilvanijskim i gornjopotiskim centrima, ali i utjecaje Transdanubije i JZ panonije.

Ostave horizonta V nas ne zanimaju – želj. doba.

IV. CENTRALNO BALKANSKA REGIJA

Uvod: - na istoku njenu granicu predstavlja Stara planina, Suva planina i Osogovo; na zapadu dolina Drine i planine Šarsko-Pindskog sistema. Na jugu regija se širi na Pelagoniju, koja je vezana za centralnobalkansku regiju (dolinom Crne Reke i Pletvarskim prevojem), ali i za jadransku oblast (preko Ohridskog i Prespanskog bazena, dolina Drima i Devola). Također na jugu ona se dolinom Haliakmona veže uz S Grčku i Tesaliju. Faze brončanog doba su uobičajene: RBD; SBD; KBD – a faze je definirala D. Garašanin. One odgovaraju fazama A-C/D po Reineckeu.

RANO BRONČANO DOBA

GRUPA BELOTIĆ – BELA CRKVA

Grupa je izdvojena sistematskim iskopavanjem M. i D. Garašanin. Lokaliteti: Šumar u Belotiću, Bandera Cerik u Beloj Crkvi (grupa tumula u Rađevini), Dragačevo, Jadro, okolina Valjeva (Dragačevo).

Kronologija: - grupa traje kroz cijeli RBD – Re A.

Naselja: nema podataka, transhumacija.

Sahranjivanje: isključivo pod humkom – tumulima raspoređenim pojedinačno ili u malim grupama. Zanimljivo je da je kod većeg broja humki utvrđen kružni vijenac od kamena na periferiji. Možda je postavljen iz konstruktivnih razloga – da se zemlja ne rasipava, ali možda ima i kultno značenje. Kremacija: prvo su do neke mjere nasuli tumul a onda u središtu napravili lomaču-spalište gdje bi kosti tako ostale (bez urne) a dodali bi koji dar (posudu) prije ili poslije samog čina izgaranja. Inhumacija: isto su do neke granice već nasuli tumul, a onda napravili postolje od spaljene zemlje ili su postavljali kamenu konstrukciju, na koju bi se polagao pokojnik u zgrčencu; jedan tumul je imao više pokojnika.

Pokretni inventar: - trokutasti zdepasti bodež sa 2 zakovice (T.99;5) (pripada RBD srednje Europe ali sudeći po istom primjerku iz Mokrina – možda bi pripadao nešto kasnijoj etapi u okviru tog perioda).

Keramika: - raznovrsna (sl.33/IV)(T.99); niski otvoreni pehar sa

2 male drške (br.3)(T.99;2), (podsjeća na kantarose) bubanjsko-

humske grupe ali se bliže može povezati sa formama grupe

Guna III (?) – Schneckenberg u Rumunjskoj; kruškasta posuda sa urezanim

Ornamentom šrafiranih trokuta (br.4)(T.99;10) (vezuje se za vučedolski krug grupe Kosihi-Čaka u Slovačkoj); posudica sa zaravnjenim obodom (T.99;1) = ovo su sve oblici vezani uz paljevinske grobove. Grobovi sa skeletnim ukopom: vrč sa jednom drškom (T.99;3,4,6) vezani su za RBD uz vinkovačku grupu.

Religija: - postoji mogućnost običaja ljudskih žrtava prilikom pogreba. Jako zgrčeni stav skeleta koji preteži u grupi Belotić-Bela Crkva vjerojatno treba objasniti vezivanjem mrtvih u vezi sa strahom od vampira. U istom smislu ukazivalo bi i nabacivanje kamenja preko tijela pokojnika ili postavljanje daske preko skeletnog groba. Na kraju, podizanje kamenog vijenca oko tumula – možda je u vezi sa magičnim odvajanjem svijeta živih od mrtvih i zaštitom od njih. Posebno treba podvući obavljanje izvjesnih obreda u toku

sahrane, na što ukazuju spališta ili platforme na bazi tumula sa skeletnim sahranjivanjem. S druge strane postojanje jezgra od crvene zemlje, kao i nalazi grumena crvene zemlje u nasipu humki upućuje na poznatu ulogu i značaj crvene boje kao boje života (to već nalazimo kod stepskih grobova eneolitika – posipanje pokojnika okerom). Također na stepski element ukazuje i nalaz kamenog noža (fragmentiranog) u Belotić-Šumaru.

Geneza i susjedi: - grupa Belotić-Bela Crkva pripada podunavsko-balkanskom kompleksu RBD. U svom kult. Inventaru pokazuje vezu i srodnost sa nizom drugih grupa – vinkovačkom ili Nagyrev, Bubanj-Hum III, varijantom Pitvaroš, no i razvijenim fazama Moriške grupe. Također ova se grupa veže i za starije eneolitske tradicije u kojima je u podunavsko-panonskoj oblasti već ranije asimilirana komponenta pontsko-stepske oblasti. Najviše sličnosti grupa B-B Crkva pokazuje sa tumulima Transilvanije (nastali pod utjecajem stepsko-pontskih oblika sahranjivanja).

GRUPA BUBANJ – HUM III

Osnova rezultata stratigrafskih istraživanja na naselju Bubanj rezultiralo je izdvajanjem ove grupe. Između eneoličkog sloja i RBD postoji nataloženi kreč – što označava prekid u životu naselja – hijatus. Za bliže određivanje kronološkog položaja u odnosu na RBD srednje Europe i egejskog područja, značajan je osobito odnos Bubanj-Hum III prema nalazima Pitvaroš i grupi Armenochori. Pitvaroš faza određena je danas kao rana etapa Moriške kulture koja se povezuje sa Nagyrev grupom (Re A1).

Rasprostiranje: lokaliteti su koncentrirani oko Niša, niska kotlina (karta 18); u dodiru s Pelagonijom-Armenochori grupom pokazuje lokalitet sa skopskog Kala.

Naselja: nema nešto podataka; naselje na Bbnju ograničeno je na srednju terasu ovog lokaliteta, manjeg je obima od ranijih, eneolitskih.

Način sahranjivanja: nema nikakvih podataka.

Keramika: (sl.33/II) (T.99;7-9); tipičan je pehar sa

2 drške koje ne prelaze obod (T.99;9) (br.1); bikonični pehar

na šupljoj nozi (br.3)(T.99;7); ornamentika ove keramike je

vrlo oskudna tako da su ukrašene posude urezanim i ubodnim ornamentom

ustvari posebnost. Na gruboj keramici često se ispod oboda nalaze jednostavne jezičaste drške ili se duž njenog ruba javlja niz horizontalno bušenih rupica + utisnuta kružna udubljenja (br.4).

Utjecaji: - grupa Bubanj-Hum III mogla je nastati direktnom evolucijom iz ranije eneolitičke kulture. Na to ukazuju brojni elementi koji je vežu sa grupom Bubanj-Hum II (motike od jelenjeg roga, bušeni kameni čekići). Pitanje je odakle potječu pehari sa 2 drške – tipične forme ove grupe. Da li bi im prototip mogao biti već bubanjski kantaros ili dolazi sa egejskog područja (npr. Depas amphikipelon Troade, zastupljen u periodu Troje II-V). Međutim rijetki fragmenti keramike sa urezanim i ubodnim ornamentima su preuzeti ili iz kruga Ezera ili su povezani sa ornamentikom grupe Kotarac-Cetina.

ARMENOCHORI (PELAGONSKA) GRUPA

Armenochori – krajnji južni rub Pelagonije, oko 5 km. Istočno od Florine u Grčkoj.
Lokaliteti: Crnobuki, Karamani, Bakrano gumno, Armenochori – na brežuljku, Visok Rid-Bukri, Kravari, Barešani. Na svim ovim lokalitetima slojevi sa materijalom grupe Armenochori prekrivaju eneolitičke slojeve u odnosu na RBD u srenjeeuropskom smislu, nača grupa u odnosu na Bubanj-Hum III pripada ranoj etapi RBD – ReA1.

Zanimljivo je da Armenochori keramičke tipove nalazimo u Argissi Maguli/Tesalija – u razvijenom RBD- koja pripada ranotesalskoj fazi III, što pak odgovara ranoheladskoj III. Ovim se nesumnjivo potvrđuje da RBD u Egeji počinje ranije nego u srednjoj Europi i Podunavlju.

Naselja: svi lokaliteti postavljeni su na telovima naseljenim i u ranijim periodima; osim Armenochori nalazi se na viskom dominantnom brežuljku.

Nekropole: nepoznate.

Keramika: (sl.33/III) – osnovni oblik su pehari sa s 2 drške koje prelaze obod posude (br.1)(T.109;1,2); šolja s jednom drškom koja prelazi obod (br.2); tipične zdjele s 2-4 tunelaste ručke ispod oboda (br.3); grubu keramiku karakteriziraju visoki pitosi s drškama ispod oboda (br.4); ukrasa u biti nema osim na gruboj keramici plastični otisci traka

Geneza: - zajedno sa grupom Maliq IIIa (Albanija) predstavlja naj južniju pojavu podunavsko-balkanskog kompleksa (obje grupe imaju slične osobitosti – pehari s 2 drške i šalice s jednom). I Maliq IIIa i Armenochori grupe nemaju direktnih preteča u području gdje je raširena ona spontano zanemaruje staru eneolitičku kulturu (koja u Pelagoniji ima dugu evoluciju). Dakle, grupa je formirana došljacima sa strane – i bila bi prema tome posljednja pojava migracionih pokreta iz unutrašnjosti Balkana i podunavske oblasti do daleko na jug (zajedno sa Maliq IIIa).

SREDNJE BRONČANO DOBA

PARAĆINSKA GRUPA

D. i M. Garašanin vodili su iskopavanja na nekropoli «Gloždar» u paraćinu. Ostali lokaliteti u Pomoravlju, okolica Svetozareva (karta 19). Grupu dijelimo u 2 faze:

1) Paraćin I - Br. B2-C, po Re

- ovo datiranje utvrđeno je nalazom igle sa glavicom u obliku pečata

(T.100;1)

- prsten tipa Noppenring (T.100;2)

- kontinuitet sa Mediana grupom (Mediana I)

2) Paraćin II - Br. D, po Re - (T.101;3-6)

- urna s poklopcem (br.3) pripada varijanti «a» urni perioda polja sa urnama

Vojvodine, koje se vezuju za nekropole tipa Belegiš-Ilandža II

Naselja: postoji malo podataka.

Nekropole: pripadaju tipu ravnih nekropola sa urnama; ukapalo se u plitku jamu u koju je položena urna u koju su pak polagani ostaci pokojnika, naravno, a u urnu su stavljani i metalni darovi. Urna je prekrivena djelom kao poklopcem, a ostali bi darovi bili stavljani u raku obično u visini ramena urne.

Keramika: - Paraćin I – (Br.B-C)

- urne se javljaju u više tipova (T-100;7) – sa kratkim vratom i 4 jezičaste drške,
- zdjele poklopci sa razgrnutim obodom; na ramenu bradavičaste ili jezičaste ručke;
- šalice sa jednom drškom koja prelazi obod i ima dugmasto ispupčenje (T.100;6) (paralele sa Verbicioara grupom);
- posude s 2 drške (T.100;4)
- ukras su snopovi vertikalni ili (T.100;1)
- Paraćin II – novost je urna tipa «a» vezana za nekropole tipa B-I. II u periodu u periodu PUV(T.101;3);
- ostali oblici nadovezuju se na Paraćin I: zdjela s poklopcem i bradavičastim jezičastim drškama; šalice s jednom drškom (T.101;6), ali nema dugmasto ispupčenje; posude s 2 drške.

Geneza: . paraćinska grupa pripada karpatsko-donjopodunavskom kompleksu razvijenog brončanog doba, zajedno sa vatinskom i nizom grupa Rumunije i S Bugarske: Verbicioara, Tei, Zimnica-Plovdiv, Coslogeni. Sa vatinskom grupom povezuju ju grobni ritual, a sa spomenutim grupama Rumunjske niz zajedničkih oblika (npr. Posude sa 2 drške) sa dugmastim ispupčenjima. Šalice s jednom drškom koje prelaze obod karakteristika su vatinske grupe odakle je vjerojatno preuzela i dubovačko-žutobrdska grupa.

ZAPADNOSRPSKA VARIJANTA VATINSKE GRUPE

Izdvajanje ove varijante i njeno definiranje izvršio je M. Garašanin - sa iskopavanja tumula VII u Dobrači – kod Kragujevca, te u Belotiću i Beloj Crkvi u Rađevini. Ova grupa se sasvim kronološki poklapa sa vatinskom grupom i obuhvaća period razvijenog brončanog doba ili Re. A2/B1 – C/D.(+ neki lokaliteti u srednjem Podunavlju). Njena donja granica fiksira se grupom Belotić-B. Crkva RBD-a , a gornja nailazi Konjuše koji, iako potječu iz humaka, vremenski već pripadaju željeznom dobu I, periodu polja sa urnama (Re: Br. D-HaA1). Kao i u Vatinskoj grupi, tako i u njenoj zapadno srpskoj varijanti razlikujemo 3 faze:

- 1) rana (Re A2/B1) – odgovara pančevačko-omoljičkoj grupi
- 2) srednja (Re B2/C) – vezana za vatinsko-vršačku fazu
- 3) kasna (Re C/D) - vezana za Belegiš-Ilandža I

Rasprostranjena je dijelovima Z Srbije, J od ruba Panonije, na desnoj obali Save (karata 19); na zapadu obuhvaća srednje donje Podrinje.

Naselja: nedostatak naselja – to je pojava koja je inače zapažena na širem području SBD.

Sahranjivanje: - isključivo pod humkama koje se nalaze raspoređene u manje ili veće grupe kao i u slučaju ranije grupe Belotić-B. Crkva,; ovdje namjerno upotrebljavamo naziv «grupa humki» umjesto nekropole. Na nekim mjestima konstatirano je usporedno postojanje humki eneolitičkog perioda i zapadnosrpske varijante vatinske grupe (ZS VVG). Humke su od zemlje, a u grupama tumula u Rađevini javljaju se grumeni crvene zemlje. Također, u nasipu se često nalaze fragmenti keramike. Kremacija i inhumacija

javljaju se usporedno. Ali u donjem Podrinju isključivo se javlja inhumacija. U ostalim tumulima imamo dvojne situacije: npr. Skeletni ukop u centru tumula + poviše njega urna s ostacima pokojnika ili više skeleta pod jednim tumulom ili pak više kremacija pod humkom – sve to govori o istovremenosti sahranjivanja i na ljudske žrtve!!! Konstrukcije grobova svode se na 2 osnovna tipa:

- odar od kamenja
- kameni kovčeg (popločan + kamenje sa strane)

Neobični darovi: grivne nađene na podlaktici (ispod šake), a poviše spiralne narukvice (humka Jovanin Breg) ili 2 masivne otvorene grivne na nogama (Šumar) ili igla dugačka 115 cm. (Šumar)- vjerojatno služila da pričvrsti odjeću pokojnice.

Pokretni inventar: - kameno oruđe od roga, brončani predmeti, nakit i keramika.

Oružja i oruđa ima jako malo u grobovima:

-kratki mač iz Jošave (T.102;1) Re B2/C – varijanta tipa Smolenice

-igle se javljaju u brojnim tipovima: igla tipa Belotić (T.102;10) Re C, sa glavom u obliku čavla u gornje dijelu horizontalno bušena i ukrašena ornamentom graniranih jelinih grančica. metope; na ovakvo datiranje navodi njihova izrazita srodnost sa iglama poprečno zadebljanom glavom, kakva je nađena u Ilandži (kasna vatinska faza – Belegiš. Ilandža I) = igle su hiperdimenzionirane i preteča su velikih igala kasnije faze (T.102;4). Igle su velike sa raznim glavicama – u obliku klobuka, plosnatom ili koničnom glavom.

-igla sa spljoštenom proširenom glavom ukrašena je poprečnim žljebobima sa graniranim križem na ploči glave (T.102;8) – tipološki između igle sa makovom glavom i okruglom pripada kasnoj fazi Re C/D

-igla s okruglastom glavom (T.102;7) ReD; topuzasta igla Re D-HaA1

-najkarakterističnije grivne ZS VVG su one ukrašene graviranim motivima S spirala (T.102;9), javljaju se u kasnoj fazi

-torkvesi, 3 su varijante: sa zavnutim krajevima bez ornamenta (Re A2/B1); iste ali ornamentirane (poprečni zarezi i metope) (slične su karakteristične za Glasinac III – sa spiralom) i tordirani torkvesi – Re C/D

-brončane pincete Re C

-strelica od bronce s tuljcem i trnom iz Dobrače, pripada kasnoj fazi (T.103;5) – Re D

-sjekira sa bočnim krilcima (Lappenbeil) iz humke na Karavlaškim kućama –Re C

Keramika: veže se za vatinsku grupu, iako je grublja pa u cjelini djeluje kao gruba rustična varijanta vatinske. Visoke trbušaste urne sa cilindričnim vratom razgrnutim obodom i horizontalno bušenim drškama na trbuhu – srednja faza. Niska zdepasta urna sa kratkim vratom, drške + bradavice poviše; urezane linije (T.102;6). Kuglasta urna sa drškama na trbuhu. Trbušasta urna sa kratkim vratom drške su povezane plastičnim rebrima u donjem dijelu trbuha, a poviše su bradavice (T.103;3). Visoka jajasta urna sa 4 drške (T.103;4). Posuda vatinskog tipa sa 1 ili 2 ruke koje nadvisuju obod (T.102;3, T.103;6,9,) /drške završavaju rožastim ispupčenjem). Trbušasta posuda sa 2 drške i cilindričnim vratom (T.102;2) karakt. Za kulturu sahranjivanja pod humkom srednje Europe. Amforica (T.102.5) sa izdvojeno nogom. Zdjele (T.103;2,8), dvojna posuda (T.103;7).

Društveni odnosi: **potpuni nedostatak naselja i isključivo postojanje sahrane pod humcima u malim grupama možda govore da su u pitanju transhumirajući stočari koji su**

sezonski dolazili na ispašu u brdovite krajeve Z Srbije (ista stvar i s grupom Belotić-Bela Crkva).

Geneza: povezana je najuže sa vatinskom grupom, a samim time i sa podunavsko-balkanskim kompleksom razvijenog brončanog doba. S druge strane, **zbog načina sahrane povezana je sa grupom Belotić-B. Crkva** (sahranjivanje pod humkom usporedno koristeći kremaciju i inhumaciju). Poseban značaj treba pripisati pogrebnom ritualu koji se razlikuje od vatinske grupe i cijelog balkansko-podunavskog kompleksa razvijenog brončanog doba u Pomoravlju. Ona produžuje u toj oblasti tradicije RBD koje će se nastaniti tek formiranjem Ilira (na zapadnobalkanskom području).

KASNO BRONČANO DOBA

MEDIANA GRUPA Br. D – Ha A1/A2

Prvi sigurni nalazi ove grupe otkriveni su u okviru istraživanja antičke Mediane u Brzom Brod kod Niša. Tako se naišlo na bogat prapovijesni materijal (M. Garašanin iskopavao). Postoje 3 faze Mediana grupe (pripadaju razdoblju prijelaza brončanog u željezno doba) i ne poklapaju se točno sa fazama Reineckeova sistema.

M. Garašanin	Reinecke (dopunjeni sistem)
Mediana I - željezno doba I 1a	(Br. C) - D
Mediana II - željezno doba I 1b	(Br. D) - HaA1
Mediana III - željezno doba I 1c	(Ha A1) – A2

Ova kronologija dopunjena je sljedećim činjenicama:

- 1) u sloju Mediana I nije zastupljena zdjela sa turban – obodom, nego zdjela sa fasetiranim obodom i bez ornamenta (Br.D)
- 2) u sloju Mediana II nađen je fragment vatinske posude sa karakt. ansa lunata (T.105;6) (ovaj oblik karakt. je za kasnu fazu vatinske kulture Belegiš-Ilanda I).
- 3) u Mediana II nađeni su i oblici tipa Gava (čije datiranje u matičnoj oblasti – horizontu Urui-Domanesti – Rumunjska - pripada Re D, ali i drugom horizontu Cincu Huseni – Ha A1).
- 4) u sloju Mediana III nađena je keramika sa žigosanim ili urezanim ornamentima Babadag I grupe Dobruđe ili Pšeničevo grupe Trakije (Ha A1/A2) (T.106:8-12).
- 5) u Makedoniji horizonte Vardaroftsa i Vardina sa imitacijom mikenske keramike – datira se u kasnoheladsko IIIC1 ili submikenski period – kraj HaA1/A2 – Mediana III
- 6) U Troji VIIB isključivo su zastupljene imitacije kasnije keramike kasnoheladskog IIIC1. otuda E. French datira Troju VII A na prijelaz LH III B2 u LH III C1 – oko 1200.g.pr.Kr. što bi odgovaralo prijelazu Mediana I u II.

Na osnovu ovih podataka možemo reći sa Mediana grupa okvirno datira oko 1300-1000.god.pr.Kr. (pri čemu Mediana II i III stoje u vezi sa LH.IIIC1 i submikenskim LH.III.C2).

Rasprostranjenost: u južnom Pomoravlju , oko Niša (karta 20)

Lokaliteti: Mediana, Niška Banja, Gornja Toponica . . .

Naselja: na riječnim terasama + mala nepravilna uzvišenja – ostaci naselja sa lakim stočarskim kolibama (zolnike).

Pokretni inventar: fragmentirani kalupi za igle ; kalupi za lijevanje kelta (T.106:2), vezani za transilvanijske tipove (s vertikalnim paralelnim rebrima koja završavaju kružićima); strelica od kosti sa trnom (T.106;1)

Keramika: karakteristične su zdjele sa uvučenim obodom: bez ornamenta; sa fasetiranim obodom (T.105;7); sa kosim rebrastim kanelurama-turban disk (T.105;12); velike posude pitosi – mogu biti neukrašene ili sa žljebljenim obodom (T.106;3); posude sa jednom visokom ručkom sa dugmastim ispupčenjem (T.105;11); posude sa dvije drške; posude sa koničnim vratom i naglašenim trbuhom ukrašenim rebrastim kanelurama (T.105;8). Veliki sud tipa Gava (T.106;6) vezan je za Mediana II. gruba keramika - plastične trake sa otiscima. U Mediana III javlja se kanelirana drška (T.105;10); u Mediana II imamo vatinsku dršku tipa ansa lunata (polumjesečasta) (T.105;6).

BRONČANO DOBA NA KOSOVU

U periodu brončanog doba na Kosovu se zapravo ne može govoriti o izdvojenim kulturnim grupama već samo o pojedinim nalazištima – naseljima. Ona se pak ne mogu povezati sa pojavama i kulturnim grupama susjedinih područja i tako uklopiti u širi kulturno-povijesni razvoj.

Naselja: podignuta su na riječnim terasama: Karagač, Ljušta, Gladnice.

Sahranjivanje – nepoznato

Keramika: - manji visoki pehari sa 2 drške koje spajaju

obod i rame (T.104;2,3,6) vezani su uz paraćinsku

grupu , Re B2; niski otvoreni sudovi sa 2 drške koje nadvisuju obod +

dugmasto ispupčenje (T.104;4,7,); šalice s drškama;

dvojna posuda (T.104;5) vezana uz kasnu fazu vatinske grupe i zapadnosrpske

varijante vatinske; zdjela sa uvučenim obodom, facetirana ili ukrašena kosim rebrastim kanelurama – veže se uz fazu Mediana II u Pomoravlju.

Nalaz iz Iglareva (važno!!!)

- iz skeletnog groba potječe MAČ – Mikenski rapir (LH i/IIIa) i zaobljenim ramenom, koji pripada tipu A mikenskih mačeva. Na sječivu u gornjem dijelu postojao je sa obje strane bubrežasti okov čiji je trag sačuvan. Mač je kasnije prerađen prerađen tako što je na njega nasaden jezičak križnog oblika sa 5 otvora za zakovice. Tako je prvobitni mač tipa A preobražen u mikenski križni tip D – koji se pojavljuje od kasnoheladskog perioda II. tragovi upotrebe mača ukazuju da je on vjerojatno importiran u prvobitnom obliku , a zatim prerađen na licu mjesta (po Kinanu 5 zakovica nisu mikenski već podunavski elementi – što potvrđuje da je obrađen ovdje, a ne u Egeji).

+ nož – također se datira u kasnoheladsko IIIa i atipični kratki bodež.

Ovakav primjerak maa je jedini takav na ovom području